

ASYA TİPİ ÜRETİM TARZI TARTIŞMALARI VE KEMAL TAHİR

Yüksel YILDIRIM*

ÖZ: Bu çalışmada öncelikle garbiyatçılık ve şarkiyatçılık tartışılmıştır. Dünyada ve Türkiye'de Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmalarına değinilmiştir. Bu bağlamda, çalışma içerisinde Asya Tipi Üretim Tarzı, oryantalizmin tezahürü olarak değerlendirilmiştir. "Asya Tipi Üretim Tarzı" terimi Doğu'nun kavranma ve tanımlanma biçimlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Batı'nın Doğu'yu başka bir niyetle ve farklı açıdan kavrama çabası olarak ifade edilebilecek Oryantalizm çalışmalarına karşılık, aynı dönemin ürünü olarak Batı'yı da anlama/kavrama çabalarıyla birlikte bizde de Garbiyat çalışmaları gündeme gelmiştir. Türkiye'de Garbiyatçılık içeriği, bir anlamda Oryantalist bakış açısının tezahürü olarak ortadadır. Birbirini besler biçimde Oryantalizm ve Oryantalizmin doğal bir sonucu olarak Garbiyatçılık, Batı üstünlüğünü peşinen kabul eden ve Türk toplumunu Batılı değerler ve kavramlarla uzlaştırmaya çalışarak bu üstünlüğün pekişmesine hizmet eden disiplinlerdir. Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmalarının -gerek Batı'da gerekse Türkiye'de- ortak paydası Doğu-Batı farklılığının temelini Doğu toplumlarının az gelişmişliğinin sebebi olarak görmesi, Batı'nın sınıflı topluma ve özel mülkiyete geçişle birlikte sınıf çatışmalarının yaşanmasını aynı zamanda tarihin de ilerlemesi olarak değerlendirmesi, Doğu'nun özel mülkiyetten, Batı tipi sınıflı toplumdan yoksunluğunu, "durgun toplum" ve "genel kölelik" etiketleriyle birlikte tarihsiz ve ilerlemenin olmadığı toplumlara barındırdığını ileri sürmesidir. Bu bağlamda ATÜT kavramının Kemal Tahir ve Baykan Sezer'e kadar yerleştirilmediği vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Asya Tipi Üretim Tarzı, Garbiyatçılık, Şarkiyatçılık, Kemal Tahir.

Discussions on the Asiatic Mode of Production and Kemal Tahir

ABSTRACT: In this study, Occidentalism and Orientalism are initially discussed. The debates on the Asiatic Mode of Production (AMP) in both the world and Turkey are addressed. In this context, within the study, the Asiatic Mode of Production is considered a manifestation of Orientalism. The term "Asiatic Mode of Production" is evaluated as one of the ways of understanding and defining the East. While Orientalism can be described as the West's effort to comprehend the East with a different intention and perspective, the study also brings to the fore Occidental studies in our country, which emerged as attempts to understand the West during the same period. The content of Occidentalism in Turkey is, in a sense, evident as a manifestation of the Orientalist perspective. Orientalism and, as a natural consequence, Occidentalism, which nourish each other, are disciplines that serve to reinforce Western superiority by accepting this superiority in advance and attempting to reconcile Turkish society with Western values and concepts. The common ground of the discussions on the Asiatic Mode of Production, both in the West and in Turkey, is the view that the basis of the East-West difference is seen as the underdevelopment of Eastern societies. It is argued that the West's transition to a class society and private property, along with the emergence of class conflicts, is also considered historical progress. In contrast, the East's lack of private property and class society typical of the West, along with labels such as "static society" and "general slavery," suggests that Eastern societies are historyless and lack progress. In this context, it is emphasized that the concept of AMP was not localized until Kemal Tahir and Baykan Sezer.

Keywords: Asiatic Mode of Production, Occidentalism, Orientalism, Kemal Tahir.

Makale Türü : Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi : 30.01.2024

Kabul Tarihi : 28.05.2024

* Doç. Dr., İzmir Bakırçay Üniversitesi, yuksel.yildirim@bakircay.edu.tr, ORCID:0000-0002-0836-1068.

Giriş

Bu çalışmada, Şarkiyatçılık ve Garbiyatçılık tezahürü bağlamında Asya Tipi Üretim Tarzı kavramının anlamını ve Kemal Tahir düşüncesinde ATÜT kavramının yerini ele alacağız. Yazının konusunu bir toplum modeli olan ATÜT'ün hangi kaygıların sonucu olarak ortaya çıktığı, Türkiye'deki yansıma biçimi ve Kemal Tahir'in kavramla ilgilenme biçimi oluşturacaktır. Batılı bir kavramsallaştırma biçimi olan Asya Tipi Üretim Tarzı teriminin Kemal Tahir elinde Doğulu bir kaygıyla nasıl bir gelecek tasavvuru enstrümanına dönüştüğü ve onun düşünce dünyasında Osmanlılık aşamasına geçişte nasıl bir basamak olduğu anlatılmaya çalışılacaktır. Bu şekliyle her toplumsal olayda olduğu gibi söz konusu kavramların da tarih içine yerleştirilerek açıklanma gerekliliğini temele oturttuğumuz bu çalışmada kavramın hangi toplumsal kaygıların ürünü olduğundan hareketle Türkiye'de tartışma zeminine oturtulma biçiminden Kemal Tahir'in hangi mantıkla farklılaştığı ve konuyu nasıl yorumladığı daha iyi anlaşılacaktır.

Bu çerçevede öncelikle ATÜT kavramının Oryantalizm ve Oryantalist bakış açısı ile bağlantısı kurulmaya çalışılacak, bu bağlam içine yerleştirilen kavramın XX. yüzyılda Batı'da gündeme geliş biçimi ile bunun Türkiye'ye yansımaları aktarılacak, ardından Kemal Tahir'in konuyu hangi bağlamda ele aldığı ve buradan ulaştığı sonuçların ardından vardığı Osmanlılık aşamasının konu ile ilişkisi verilmeye çalışılacaktır.

Konunun Oryantalizmin görüntülerinden biri olarak masaya yatırılması önemlidir. Zira Asya Tipi Üretim Tarzı terimi Doğu'nun kavranma ve tanımlanma biçimlerinden biri olarak karşımızdadır. Bu anlamda kavramın Türkiye'ye transferi ve Türk düşüncesinde ele alınış biçimi bir bakıma "Batılı kaynakları iyi okuma ödevinin" yerine getirilme görüntülerinden biri olarak bir biçimde Garbiyatçılığın da konu alanına girmektedir. Tam bu noktada Kemal Tahir'in farkının ortaya konulması önem arz edecektir. Bu nedenle doğrudan "Kemal Tahir ve ATÜT" başlığına girmeden önce sözünü ettiğimiz Şarkiyat/Garbiyat ilişkisine değinmenin gerekli olduğunu düşünüyoruz.

Garbiyatçılık Versus (?) Şarkiyatçılık ya da Oryantalizmin Tezahürü Olarak ATÜT

Osmanlı'nın Batılılaşması ile Batı için Doğu sorununun biçim değiştirmesi aşağı yukarı aynı dönemin olaylarıdır denilebilir. Gerçekte tarihsel süreç içinde Pers-Yunan savaşları ve İskender Seferleri'nden itibaren başlayan Doğu sorunu bu çağda farklı bir biçim kazanarak Oryantalizmin (Şarkiyatçılık) doğuşuna da zemin hazırlamıştır. Gene aynı dönemden başlayarak Doğu için de Batı sorunu gündeme gelmiş, fakat XIX. yüzyılda Osmanlı'nın geleneksel siyasi görevinden vaz geçerek Batı ile başka türlü ilişki biçimi geliştirme kararı vermesi üzerine bizde Batı sorunu özellikle Tanzimat Batılılaşması ile birlikte bir medeniyet meselesi hâline gelmiştir. Sonraki dönemin "kültür-uygarlık" kavramları da bunun ürünüdür. Aynı dönem Batı'nın -daha önce Osmanlı'dan kopardığı topraklardan ayrı olarak- mevcut Osmanlı toprakları dışında dünyanın geri kalanında net bir egemenlik tesis ettiği zaman aralığına denk gelmektedir. Bu egemenliğin mutlaklaştırılma çabası ve Batı üstünlüğünün ideolojik anlamda da tesisi için sosyoloji bilimi bu işe koşulmuştur. Ülkemizde de aktarmacı sosyoloji geleneğinin ve başlangıçtaki Türk düşüncesinin bir görüntüsü olarak Doğu-Batı farklılığı ve Batı üstünlüğü fikrinin kanıksanması somut olarak göze çarpan bir durumdur. Baykan Sezer'e kadar sosyolojimizdeki durum bu şekilde olduğu gibi Kemal Tahir'e kadar Türk romanı da "Batılılaşma dönemi Türk romanı" başlığı altında¹

¹ Ertan Eğribel, "Türk Romanı ve Düşüncesinin Oryantalizm ve Garbiyatçılığı İçselleştirme Biçiminden Kopmasının Önemi: Kemal Tahir ve Doğu-Batı Çatışması", *Kemal Tahir 100 yaşında*, ed.

ve kendi içinde belli aşamalar hâlinde söz konusu üstünlüğün farklı görüntülerini oryantalist bakış açısının özümsemesiyle ortaya koyan eserlerle doludur. Kemal Tahir'le birlikte bu roman tarzında bir kırılmanın ve gerçek anlamda "yerli" Türk romanının yazılmaya başlandığı görülecektir.

Oryantalizmin ortaya çıkışı Doğu-Batı farklılığına dair bin yıldan fazla devam eden kavramsallaştırmalarda meydana gelen değişikliklerle de aynı döneme denk gelmektedir. XIX. yüzyıla kadar dinî kavramlarla ifade edilen farklılık bu dönemde iktisadi kavramlarla ortaya konmaya başlanmış, "üretim" kavramından hareketle bütün bir insanlık tarihinin yeniden yazılması söz konusu olmuştur. Yine bu dönem belirttiğimiz gibi Batı dünya egemenliğinin, gelişmesini tamamlayan endüstriyel kapitalizmle birlikte tam anlamıyla tesis edildiği bir dönemdir ve artık Batı'nın geleneksel Doğu'ya karşı da tavrı savaş ilişkisinden çıkıp bütün dünyanın bir hammadde kaynağı ve pazar olarak görüldüğü ekonomik hegemonya temelli sömürü ilişkisine dönmüştür. Bu nedenle Edward Said'in alt başlığı ile "sömürgeciliğin keşif kolu"² olarak Doğubilim çalışmaları gündeme gelmeye başlamıştır. Yine bu dönemde Batı'da sosyoloji varken aynı zamanda antropolojinin ortaya çıkması,³ Batı-dışı toplumlar için ayrı bir bilimin daha tahsis edilmesi benzer kaygıların ürünüdür. Dönemin oryantalist bakış açısı bu anlamda sosyolojinin misyon edindiği işin devamı olarak antropoloji ile birlikte Batı-dışı toplumları ve bu arada özellikle geleneksel Doğu'yu kristalize ve şematize ederek tanımlamaya çalışmış, Doğu'nun Batı'dan farklılığını belli kültür kodlarıyla ifade ederek sözünü ettiğimiz çabanın hizmetine koşulmuştur. Bu noktada en bilinen metin olarak karşımıza elbette Edward Said'in "Oryantalizm" kitabı çıkmaktadır. "Edward Said, şarkiyatçılığın bir performans olarak üç düzlemde ortaya çıktığını belirtir: Birincisi, Doğu'ya dair incelemelere yönelmiş akademik bir disiplindir. İkincisi, Doğu ile Batı arasında

köklü bir ayrıma dayalı bir düşünce biçimidir. Üçüncü olarak da, Doğu dünyasıyla ilgili toplanan bilgiler vasıtasıyla Doğu üzerinde denetim ve yönetim sağlamaya dönük bir kurumlaşmadır."⁴ Said'in üç tespiti üzerinden söyleyebileceğimiz, bir bilim dalı aracılığı ile toplumlar arası ayrımın bir medeniyet perspektifi üzerinden temellendirilmesi ve bunun Batı dünya egemenliğinin meşrulaştırılma sürekliliğini sağlama araçlarından biri olmasıdır.

Edward Said'in kitabı oryantalist ve Batı sömürgeciliğinin bir eleştirisi gibi görünmektedir ancak Doğu-Batı farklılığını tarihsel temele oturtmadan yapılan sonuçsuz eleştiriler birer "hayalî" Doğu-Batı yaratmaktan öteye gidememektedir. "Zaten ipliği pazara çıkmış" bir oryantalist eleştirisinin bu bakıma bir anlamı da yoktur.⁵ Said'in yaptığı çıplaklığı ayan beyan ortada olan krala karşı "kral çıplak" diye bağırmanın ötesine geçememekte, krallığını tartışmaya açamamaktadır. Doğu-Batı farklılığını mutlaklaştırarak gerçekleşen bu açıklama biçimi "postmodern anlayışın yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır, postmodern kültür teorilerinin temel kaynaklarından biridir."⁶ Bu anlamda "içeriden eleştiri" kültürünün görüntüsü olarak Batı dünya egemenliğinin temelden sorgulamadan, ancak yüzeysel eleştirilerde kalıp sonuçta da egemenliği ideolojik ve psikolojik olarak mutlaklaştırmanın aracı olarak kalan postmodernizm söylemi E. Said'in kitabını da bu bakış açısı içinde eritmiştir diyebiliriz.

Ertan Eğribel ve M. Fatih Andı, 1. bs, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010, s.481. (481-504)

² Edward Said, Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1995.

³ Baykan Sezer, Sosyolojinin Ana Başlıkları, İÜEF Yayınları, 1985, s.35-43.

⁴ Ertan Eğribel, Ufuk Özcan, "Garbiyat Dergisi ve Disiplini İçin Giriş: Niçin ve Nasıl Bir Garbiyat?" Garbiyat, Sayı 1 (2015), s.13. (7-27)

⁵ Ertan Eğribel, a.g.e., s.417.

⁶ Ertan Eğribel, a.g.e., s.417'deki dipnot.

Batı'nın Doğu'yu başka bir niyetle ve farklı açıdan kavrama çabası olarak ifade edebileceğimiz Oryantalizm çalışmalarına karşılık, aynı dönemin ürünü olarak Batı'yı da anlama/kavrama çabalarıyla birlikte bizde de Garbiyat çalışmaları gündeme gelmiştir. Türk romanında izlerini belirgin şekilde görebileceğimiz bu çabanın ürünlerini birçok alanda görmek mümkündür. Batı'ya bakış açısının Tanzimat sonrası izleyen değişimi, Türk sosyolojisinin kuruluşunda ortaya çıkan medeniyet problemi ve Cumhuriyetin kuruluşu sonrasında Batıcılaşma siyasetinin halka yayılması sürecinin yansımaları olarak Batı kültürünün tanınma ve transferi, dönemin başlıca kaygısı olacaktır. Bu dönemde Batılı yaşam tarzı ile birlikte Batı'dan aktarma bilimler ve bilim yöntemleri de transfer edilenler arasındadır. Batı hayranlığı ile bütünleşik bir uygarlık değiştirme çabasına, Batı'yı daha yakından tanıma, özümseme ve muhayyel bir özdeşleşme hevesi eşlik etmektedir. Bizde Batıcı-Garbiyat çalışmaları da bu minval üzerinde süregelmiştir.

Bu süreçte Garbiyatçılığın öncelikle çeviri kültürüyle kendini gösterdiğini, çeviriciliğin gerçek anlamının aktarmacılık olduğu kabul edildiğinde esaslı bir aktarmacılık külliyatının karşımızda olduğunu söylemek mümkündür. Sözü ettiğimiz çeviri kültürü, kısa süre içinde yukarıda belirttiğimiz Batılı bakış açısı ile Batı'nın Doğu ve Doğulu hakkındaki düşünce ve hislerinin de ülkemizde benimsenmesine yol açacaktır. Belli davranış kalıplarının ve düşünme biçimlerinin "Şarklılık" adıyla küçümsemesi, Batı'nın akılcılıkla, mantıkla özdeşleştirilip Doğu'nun sistematiklik yokluğu, ampirik eylem biçimi ile tanımlanması bu sürecin sonucudur. Gerçekte "Biz adam olmayız!" düşüncesini kazıdığımızda altından net bir biçimde Oryantalist bakış çıkacaktır. "Doğulu kafası" diye ifade edilen düşünme ve davranış biçimi tanımlaması, aslında kendiliğimizden öğrendiğimiz değil, aktarılan ve ezberlediğimiz bir kavramsallaştırma biçimidir.

Ülkemizdeki Garbiyatçılık içeriği, bir anlamda Oryantalist bakış açısının tezahürü olarak ortadadır. Birbirini besler biçimde Oryantalizm ve Oryantalizmin doğal bir sonucu olarak Garbiyatçılık, Batı üstünlüğünü peşinen kabul eden ve Türk toplumunu Batılı değerler ve kavramlarla uzlaştırmaya çalışarak bu üstünlüğün pekişmesine hizmet eder disiplinlerdir. Batı'nın birçok özellik ve unsurunun aktarılması sürecinde Oryantalizmin aktarımında da Batı'nın Doğu imajının ve Doğu'ya bakışının birlikte aktarıldığı söylemek mümkündür. Bu süreçte Şarkiyatçılık ürünü görüşler bizde de benimsenmiş ve kendimizi Batılı gözüyle görme alışkanlığı bilimsel araştırmaların yöntemine kadar sirayet etmiştir. Sonuçta, kendi gerçeklerimizden hareketle toplum yapımızı ve olayları anlamak yerine aktarma kavramları kullanarak sosyolojik bilgi üretimine koşulmuşur. Doğu'yu Batılı bakış açısının yanı sıra Batılı kavramlarla tanımak da buna dahildir. Bu durumu 1960'lı yıllar toplumsal yapı tartışmalarına ve elbette günümüze kadar da götürmek mümkündür. ATÜT kavramını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Gerçek anlam ve yöntemini Kemal Tahir'de bulan ve sonrasında Baykan Sezer'le birlikte tarih içine de yerleştirilen ve Doğu-Batı çatışmasının içinde anlam kazanan kavram 1960'lı yılların tartışma ortamına ilk elde Doğulu toplumların tanımlanma biçimlerinden biri olarak atılmıştır. Sözü ettiğimiz Oryantalist bakışın somut görüntülerinden biri biçiminde değerlendireceğimiz ATÜT'ün Batı'yı "gereğince ve yakından takip etme" biçimi olarak yine Garbiyatçılığın bir biçimi olarak da görmek mümkündür.

Dünya'da ve Türkiye'de Asya Tipi Üretim Tarzı Tartışmaları

Bu başlık altında Asya Tipi Üretim Tarzı kavramının doğuş ve Türkiye'ye geliş koşullarını ele almaya çalışacağız. Konunun dünyada ve Türkiye'deki tarihçesi ve yapılan çalışmalar üzerine yeniden bir analiz çabasında değiliz. Bu konuda belli değerlendirmeler, tarihçe ve sistemleştirme denemeleri mevcuttur. Burada amacımız söz konusu tarihçenin çalışmada belirtilmek istenen bakış açılarıyla ilişkisinin vurgulanmasıdır.

Dünya’da ATÜT: Marx ve Sonrası

ATÜT kavramının ilk defa K. Marx tarafından ortaya atıldığı bilinmektedir. Ancak Marx’a gelene kadar Doğu toplumlarına ilişkin oryantalist tavrı elbette Aristo’ya kadar götürmek mümkündür. Doğu-Batı çatışmasının keskin biçimdeki görüntülerinin baş aktörlerinden biri Büyük İskender’in de hocası olan filozofun bu süreçte Batılı bakış açısını biçimlendirme çabası olarak Doğulu despot idarecilerden söz ettiği bilinmektedir. Yine Montesquieu’nün benzer biçimde despotizm ve durgunluk bağlamında getirdiği tanımlar ortadadır. Arka plandaki bu ve benzer görüşlerin biçimlendirdiği Doğu imajı ile birlikte, Marx’ın 1850’lerden itibaren karşımıza çıkan *New York Tribune* yazıları, F. Engels ile yazışmaları konuya ilk defa değindiği, özellikle aynı yıllarda kaleme almasına rağmen ölümünden çok sonra -1930’ların sonunda- yayımlanan meşhur *Grundrisse* (Ekonomi Politğin Eleştirisinin Temelleri) çalışması da Asya Tipi Üretim Tarzı kavramına ilişkin görüşlerini sistemleştirdiği metinleridir. Bu metinlerde Marx, Doğu toplumlarının üretim biçimleri ve ilişkileri ile farklı bir yapı arz ettikleri yönünde ilk esaslı tespitlerini yapar. Selahattin Hilav’ın aktardığına göre Engels’e yazdığı bir mektupta belirttiği üzere Doğu’daki özel toprak mülkiyetinin var olmayışı “Doğu cennetinin gerçek anahtarı” şeklinde yorumlanır.⁷ Bu noktada Marx, Doğu toplumlarında devletin ekonomideki rolünü, bir tür ortak mülkiyet varlığını fark ederek belki de sosyalizme ulaşmanın başka bir yolunu keşfedecekken, Batı ile sınırlı sınıf çatışması kuramının sınırından dışarı çıkamayarak ve Doğu’da bu çatışmanın yokluğunun etkisiyle Asya Tipi Üretim Tarzı’nı köleci ve feodal üretim tarzının daha gerisine koymak durumunda kalmıştır.⁸ Doğu toplumlarına karşı bu bakışı, dönemin rüzgarının da etkisiyle onların sosyalizme gidecek sınıf çatışmalarının işaret fişegini yakan sınıflı toplum yapısından ve dolayısıyla “kendi göbek bağını kesen” uygarlık yapısından uzakta ve bunlara karşı yapılacak -sömürücü müdahaleler de dahil- her türlü dokunuşun bu toplumları uygarlığa doğru “ilerletecek” eylem biçimleri olduğunu düşündürmüştür. Bu düşünce biçimi Marx’ı -bir çuval inciri berbat ederek- İngilizlerin Hindistan’daki egemenliğini meşrulaştırmaya kadar götürmüştür.⁹ Bu hâliyle Marx’ın Asya Tipi Üretim Tarzı yaklaşımını ve bu çerçevede Doğu toplumlarına bakışını oryantalist perspektifin dışına çıkarmak mümkün değildir.

Marx’ın 1850’lerde ortaya attığı kavram başlangıçta Sovyet devriminin liderlerinden Lenin tarafından benimsenip kullanılsa da 1905 devrimiyle birlikte Çarlık Rusya’sının ATÜT’ün getirdiği durgunluktan çıktığını ileri sürmesiyle özellikle 1917 Ekim Devrimi’nin ardından klasik evrim şeması kabul edilip Rusya bu şema içine yerleştirilerek¹⁰ kullanılmamaya başlanmıştır. Ardından gelen Stalin de bu şemayı kabul ederek ATÜT’ü terk etmiştir.¹¹ 1930’ların başına gelindiğinde ise söz konusu kavramın bağımsız bir üretim biçimi yerine Doğu’ya özgü bir derebeylik biçimi olduğu kabul edilmiş, Sovyet ideologları ve yönetimi tarafından ATÜT Marksizm dışı bir üretim biçimi olarak görülmüştür.¹² Bu durumun sebebinin kolektif sömürüye dayalı bir ekonomik düzenin hâkim olduğu iddia edilen ATÜT devletleri ile Sovyetler Birliği arasında bir örtüşme yapılarak ATÜT despotizmi ile Politbüro despotizmi arasında benzerlik kurma ihtimalinden kaynaklanmış olabileceği, dolayısıyla bu despotik bürokrasinin sosyalizm bünyesinde de kurulabileceği

⁷ Selahattin Hilav, *Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine Açıklamalar*, Eylem Dergisi, 2(13), 1965, s. 2. (1-8).

⁸ Karl Marx, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Ankara: Sol Yayınları, 1977, s.13-18.

⁹ Karl, Marx, “Hindistan’daki İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları”, in *Seçme Yapıtlar-Birinci Cilt*, Ankara: Sol Yayınları, 1976, s. 414.

¹⁰ Vladimir İlyiç Lenin, *Rusya’da Kapitalizin Gelişmesi*, Ankara: Sol Yayınları, 1988.

¹¹ Fatih Damlıbağ, *Asya Tipi Üretim Tarzı Tartışmalarının 1960’lı Yılların Türk Düşünce Dünyasına Etkileri*, *Paradigma: İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 12(2), s.27. (23-37).

¹² Selahattin Hilav, *Asya Tipi Üretim Nedir*, *Yön Haftalık Gazete*, Yıl. 5, (150), 14.

düşüncesinden kaçınmaktan kaynaklandığı söylene de¹³ Kemal Tahir'in farklı bir görüşü bulunmaktadır. Sultan Galiyev ile ilgili yaptığı bir değerlendirmede Kemal Tahir, Ekim Devrimi'ni yapan kadro içinde Galiyev'in kimliğini ve ileri sürdüğü "Doğulu toplumların ayrı bir sosyalizm anlayışıyla yönetilmesi" yönündeki görüşleriyle Sovyetler Birliği'nin bölünme tehlikesinin öngörülerek kendisinin tasfiye edildiğini ileri sürer. Galiyev'in sekreterliğini yapan Mustafa Suphi'nin ölümünün de bu mantık içinde gerçekleştirildiğini iddia eden yazar,¹⁴ ATÜT'ün terk edilip "beşli şemanın" kabul edilmesini Sovyetler'in kendini Batılı sayarak kurdukları sosyalizmin esasen Batılılığı savunma aracı olarak görülmesinden kaynaklandığını ifade etmektedir.¹⁵ Ekim Devrimi ile birlikte "Rusya'nın Asyalılaştığını" iddia eden ve aslında baştan beri (*Kavgam*'ın ilk baskısı 1920'li yıllardadır) - Batı'nın öncülüğü hayali ile- Sovyetler Birliği'ni karşı tarafın saflarına koyan Hitler'in aksine Kemal Tahir bu toplumu Batı'nın bir parçası olarak görmektedir. ATÜT yerine beşli şemanın kabul edilmesi ve daha başlangıçta Lenin'in Rusya'da feodal aşamanın sınırlarından çıkılıp kapitalizmin devrime yol açacak gelişmeleri gösterdiğine yönelik görüşleriyle Rusya'nın Batılı toplum şeması içinde açıklandığını ortaya koymaktadır. ATÜT kavramı Marx'tan sonra bir süre gündemde olup dönemin tek Marksist esaslara göre kurulan ve üstelik bünyesinde Doğulu toplumlar bulunmasına rağmen Sovyetler Birliği'nde tasfiye edilmiştir.

Yurtta ATÜT: Divitçioğlu, Küçükömer, Sencer

Asya Tipi Üretim Tarzı kavramının Batı'da yeniden bir tartışma nesnesi hâline gelmesi ise 1960'lı yıllara rastlamaktadır. Doğu toplumlarının klasik şema içinde kölelik ya da feodalizmle açıklanamaması sorunu "müflis bezirgân eski defterleri karıştırır" misali Marx'ın bu modelinin yeniden gündeme gelerek tartışılmasına neden olmuştur. Marx'ın 1850'lerde değindiği ATÜT kavramına yüz yıl boyunca dokunulmamasını ve ancak bu tarihlerde gündeme getirilmesini dikkatle ele almak gerekir. XIX. yüzyıl dinamiklerinden doğan sosyolojinin tüm toplumları tek bir gelişim çizgisi içinde açıklama çabasının sonucu olarak Marx'ın da okunma biçimi Batı merkezli tarih anlayışı çerçevesinde olmuştur. Bu nedenle burjuva sosyolojisinin karşısına Batı toplumunun tarihini açıklamakla birlikte "bütün toplumların tarihidir" iddiasıyla sınıf çatışması kuramı konmuş ve onunla hesaplaşmıştır. Ancak XX. yüzyıl dinamikleri ve Batı dünya egemenliğinin aldığı yeni biçim, sömürgelemlerin bağımsızlığını kazandığı bu dönemde Batı-dışı açıklama biçimleri arayan ve sömürgecilik karşıtı hareketlerle yoğunlaşan Doğu toplumları için Batı içinden en sömürü karşıtı ve Batı muhalifi isim seçilmiş ve aranan şeyin ancak ve ancak Batı içinden bulunabileceği düşüncesiyle ATÜT kavramı gündeme getirilmiştir. Bu mantıkla kavram Marx külliyatının tozlu raflarından indirilmiş, kendi rakibini kendi yaratıp caddenin karşısına dükkân açan uyanık esnaf gibi Batı-dışı toplumlara kendi toplum tipleri ve tarihlerini açıklayacak bir kavram iddiasıyla sunulmuştur.

Fransa'da yoğunluk arz eden bu tartışmalarda özellikle M. Godelier'in aynı adı taşıyan çalışmasını (1966) belirtelim. Godelier bu çalışmada Marksist şemada yer alan diğer üretim biçimlerini de sıralayarak ATÜT ile aralarında bir karşılaştırma yapmayı denemiştir.¹⁶ Türkiye'ye de Godelier'in yanı sıra R. Garaudy'nin Doğu toplumlarının Batı düşüncesiyle ilişkisini İslamiyet bağlamında ele aldığı çalışması¹⁷ ve F. Tokei üzerinden taşınan kavram üzerinde ilk telif çalışma bilindiği üzere Selahattin Hilav tarafından kaleme alınmıştır.

¹³ Gülten Kazgan, İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011, s.355.

¹⁴ İsmet Bozdağ, Kemal Tahir'in Sohbetleri, İstanbul: Emre Yayınları, 1995, s.122-127.

¹⁵ Kemal Tahir, Notlar/Sosyalizm, Toplum ve Gerçek, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992, s.152.

¹⁶ Maurice Godelier, Asya Tipi Üretim Tarzı, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1993, s.7-14.

¹⁷ Roger Garaudy, Sosyalizm ve İslamiyet, Yön Yayınları, 1965.

Bunun yanı sıra Yön'de yayımlanan iki kısa yazısı ile¹⁸ konunun genel bir çerçevesini çizen Hilav'ın ardından ülkemizde kavram Sencer Divitçioğlu, Muzaffer Sencer ve İdris Küçükömer gibi isimlerin çalışmalarıyla 1960'lı yılların tartışma ortamında temel konulardan biri olarak yer almıştır. Kavramın Batı'da gündeme gelmesi, sömürgelekten bağımsızlığını yeni kazanan Batı-dışı ülkelerin kapitalist olmayan kalkınmalarının teorik altyapısını oluşturmaya çalışmak şeklinde değerlendirilirken¹⁹ daha gerçekçi başka bir değerlendirmede ise bağımsızlıklarını kazansalar da söz konusu Doğulu toplumların yine Batı tarafından idare edilme gerekliliğinin vurgulanması yeni bir sömürü biçiminin haklılaştırılması amacıyla. Aynı zamanda Doğu'nun geri kalmışlığının sebebi olarak ileri sürülecek bu kavramla sosyalist açıdan da olsa ilerlemenin ancak Batı öncülüğünde olabileceği vurgulanmaktadır.²⁰ Buna göre ATÜT kavramı da her ne kadar Doğu toplumlarının farklılığını vurgulasa da gerçekte Batı merkezci tarih anlayışının dışına çıkamamakta, son tahlilde Batılı toplum şemalarının içinde bir Doğu analizinin aracı olmaktadır. Kavramın Türk düşüncesinde değerlendirilme biçimleri de Kemal Tahir ve Baykan Sezer hariç bu çerçevenin dışına çıkamamaktadır.

ATÜT kavramının Türkiye'deki macerasında S. Hilav'ın metinlerinin ardından S. Divitçioğlu'nun önce *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Azgelişmiş Ülkeler* başlıklı kısa çalışması ardından *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu* kitabı karşımıza çıkmaktadır. İlk çalışmasında bir ATÜT modeli çerçevesi sunulmaktadır. Batı-dışı üretim biçimleri arasındaki yerinden ATÜT devletlerindeki üretim özelliklerine, ekonomideki köy-şehir ilişkisi ve buradan hareketle "kapalı köy ekonomisi" kavramından devletin üretim araçları üzerindeki mülkiyet ilişkilerine, bir yandan "Kerim Devlet" tanımlaması yaparken diğer yandan da Doğu despotizmi vurgusuna kadar kapsamlı bir ATÜT modelini bu çalışmada görmek mümkündür.²¹ Burada ileri sürülen görüşlerden ATÜT'ün kapitalizme geçiş sürecini sağlayacak bir ilerleyici dinamik taşımadığı, bu nedenle Doğu toplumlarının geri kalmışlığının nedenini oluşturduğu sonucu çıkarılabilir. İkinci çalışması Osmanlı toplumunu klasik Marksist şemanın dışında gördüğü, daha çok iktisat bilimi sınırları içinde dolaşan, ilkinde göre kısmen daha teknik bir metindir. Ancak çok sayıda atıfla -Ö. L. Barkan'dan H. İnalçık'a, F. Köprülü'den İ. H. Uzunçarşılı'ya dönemin tarihçilerinin konu üzerindeki çalışmalarına, Aşıkpaşazâde'den Naima'ya kadar da klasik kaynaklara başvurmakta-, bir anlamda tarih biliminin verilerinden yola çıkarak bir iktisat modeli kurmaya çalışmaktadır. Burada aslında Osmanlı toplum yapısını feodal olarak görenlerle bir hesaplama yapılmakta, metin içinde önce ATÜT modelinin, ardından Osmanlı toplumunun ayrıntılı bir modellemesi yapılarak son aşamada Osmanlı üzerinde feodalizm-ATÜT mukayesesi ile kendisi ATÜT tarafına ağırlığını koymaktadır.²² Ancak burada kesin bir feodalizm eleştirisine karşın Divitçioğlu'nun ATÜT'e temkinli yaklaştığını, "benzemektedir" türevi ifadelerle Osmanlı İmparatorluğu'nun birebir ATÜT modeli olduğu görüşünü net bir biçimde koymadığını da söylemek yerinde olacaktır. Her şeye rağmen Divitçioğlu'nun metin içinde durağan toplum çıkarımına yol açacak şekilde kullansa da²³ "Daire-i Adliye" kavramına vurgu yapması, daha sonra Kemal Tahir'in Osmanlı üzerine belli sonuçlara ulaşmasının hareket noktalarından biri olması açısından anlamlıdır.

¹⁸ Selahattin Hilav, *Asya Tipi Üretim Nedir?*, Yön Haftalık Gazete, Yıl. 5, 150 (11 Şubat 1966), s.14. ve Selahattin Hilav, *Asya Tipi Üretim Nedir?*, Yön Haftalık Gazete, Yıl. 5, 151 (18 Şubat 1966), s.14.

¹⁹ Selahattin Hilav, *Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine Açıklamalar*, s. 1.

²⁰ H. Bayram Kaçmazoğlu, 27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri, İstanbul: Birey Yayıncılık, 1995, s.158.

²¹ Sencer Divitçioğlu, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az Gelişmiş Ülkeler*. İstanbul: Elif Yayınları. 1966.

²² Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, Kırklareli: Sermet Matbaası, 1981.

²³ Sencer Divitçioğlu, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu*, s.94.

Sencer Divitçioğlu'nun yanı sıra iktisat camiasından bir başka isim de kavramı "Asyagil Üretim Biçimi" olarak kullanan İdris Küçükömer'dir. Divitçioğlu'nun Osmanlı analizinden kapsamlı olarak Küçükömer, Doğu/Asya toplumlarını bu kavram altında "nomadik" ve "hidrolik" diye ikiye ayırarak, daha sonra Baykan Sezer'de göreceğimiz göçebe-yerleşik ayrımını ve bunun üretim biçimlerindeki görüntüsünü ele almaktadır.²⁴ Gerçekte Doğu toplumlarını tek bir üretim biçimi olarak gören ATÜT kavramının kendi içinde alt türleri dolayısıyla alt üretim biçimleri olduğuna dikkat çeken bu kavramda nomadik toplumlar da yine kendi içinde "Turangil" ve "Arapgil" terimleriyle ayrılarak bozkır göçebeleri ve çöl bedevileri ayrımının da ortaya konduğunu söylemek mümkündür.²⁵ Küçükömer'in tanımlama biçimi bütün Doğu'yu tek bir tipoloji altında toplamak yerine ikili bir ayrımla açıklamaya çalışması açısından anlamlıdır. Ancak bu noktada da Osmanlı İmparatorluğu'nu klasik ATÜT modeli içine yerleşemediği için hidrolik toplum örneği saymayıp diğer kategoride göçebe uygarlıklarla birlik olarak ele alması, sorunludur. Daha sonra Baykan Sezer ise konuya başka bir toplum modeli sunarak geniş bir Doğu toplumları çerçevesi çizecektir. Aşağıda Baykan Sezer'in farklı bir modelle söz konusu sorunu aşma noktasında getirdiği yeni tanımlama biçiminden bahsedeceğiz.

Konu üzerinde çalışan bir başka ismin de Muzaffer Sencer olduğunu belirtmiştik. Divitçioğlu ve Küçükömer'in iktisatçılığına karşın Sencer doğrudan sosyoloji biliminin penceresinden konuyu açıklamaya çalışır. Kavramı ATÜB (Asya Tipi Üretim Biçimi) şeklinde kullanan Sencer²⁶ kendinden önceki görüşleri kategorize ederek sıralayıp, tarihsel evrim içinde Marksist şemadaki üretim biçimlerinden bahseder ve Asya Tipi Üretim Biçimi'ni ilkel üretim biçiminden çıkış yollarından biri olarak görür. Ancak kapitalizmi doğuran tek üretim biçiminin feodalizm olduğunu belirtirken Türk toplumunun tarihsel evrimi sonucunda günümüzde kapitalizm aşamasına olunmadığı için feodalizm aşamasından da geçilemeyeceğini mantıksal bir çıkarım şeklinde belirtir. Dolayısıyla serf-senyör çelişmesine benzetilerek yapılacak bir sipahi-reaya ikiliğinin Osmanlı'yı feodal yapmayacağını savunur.²⁷ Elbette Osmanlı'nın ne olmadığını yanı sıra ne olduğunun da ortaya konması gerektiğini vurgulayan Sencer, Marx'ın ATÜT tanımlamalarındaki artı-değer üreten kapalı köy ekonomisi ve bunun üzerinde yükselen merkezi devletle ilgili özelliklerin Hint toplumu temelinde var olduğu, Marx'ın çözümlemelerinde Osmanlı'daki - Küçükömer'in de belirttiği- göçebe karakteri dikkate almadığını, bu nedenle yapılan ikili ayrım çerçevesinde Osmanlı'nın -klasik ATÜT'e daha çok uyan Hindistan değil- Orta-Asya Türk toplumları ve Selçuklu Devleti'nin devamı olarak değerlendirilmesi gerektiğinin altını çizer.²⁸ Bütün bu analizlerin öncesinde Sencer'in Osmanlı toplum yapısı ile ilgili başlıca tasalarından biri "Osmanlı toplumunun temel nitelikleriyle en uygun düştüğü toplum tipini saptayarak ATÜB çerçevesi içinde az gelişmişliğin tarihsel temellerini"²⁹ tespit etmeye çalışmaktır. Bu bağlamda Sencer'in de kavramla ilişkisinin yukarıda belirttiğimiz bakış açısının dışına çıkmadığını söylemek mümkündür. 1960'lı yılların gözde -fakat hepsi de ithal- tanımlama biçimleri olan feodalizm, ATÜT ve az gelişmişlik arasından seçme yaparak Osmanlı toplum yapısını açıklarken ATÜT'ü feodalizmden ayırmış ancak az gelişmişliğe yaklaştırmıştır. Bir anlamda kavramdan, içinde bulunduğumuz duruma kaynaklık eden tarihsel süreç ve süreç içindeki toplum yapısı açıklamaları için yararlanılmış, ancak her

²⁴ İdris Küçükömer, "Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum" iç Sivil Toplum Yazıları, İstanbul: Bağlam Yayınları, s.27-57.

²⁵ İdris Küçükömer, "Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum, s.32.

²⁶ Muzaffer Sencer, Osmanlı Toplum Tapısı, İstanbul: May Yayınları, 1982.

²⁷ Muzaffer Sencer, Osmanlı Toplum Tapısı, s.62.

²⁸ Muzaffer Sencer, Osmanlı Toplum Tapısı, s.162, 184-185.

²⁹ Muzaffer Sencer, Osmanlı Toplum Tapısı, s.8.

durumda Batı çıkışlı kavramlar ve Batılı şemalar üzerinden sonuçlara varılmaya çalışılmıştır. M. Sencer’de de bu durumun izlerini görmek mümkündür.

Özetlemek gerekirse, bu başlık altındaki Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmalarının -gerek Batı’da gerekse bizde- ortak paydası Doğu-Batı farklılığının temelini Doğu toplumlarının az gelişmişliğinin sebebi olarak görmesi, Batı’nın sınıflı topluma ve özel mülkiyete geçişle birlikte sınıf çatışmalarının yaşanmasını aynı zamanda tarihin de ilerlemesi olarak değerlendirmesi, Doğu’nun özel mülkiyetten, Batı tipi sınıflı toplumdan yoksunluğunu, “durgun toplum” ve “genel kölelik” etiketleriyle birlikte tarihsiz ve ilerlemenin olmadığı toplumlara barındırdığını ileri sürmesidir. Sınıf çatışmaları eşliğinde tarihin ilerlemesinden söz edilerek bu çatışmadan yoksun Doğulu toplumların “durgun toplum” etiketiyle “tarihsiz toplumlar” olduğu iddia edilecektir. Bu mantığa göre Roma İmparatorluğu gibi ihtişamlı bir organizasyonun ardından gelen feodalizm aşaması dahi bir ilerleme kabul edilecektir. Bu durumun sonucunda Osmanlı’da feodalizm izleri aramaya çalışılacaktır. Bu arayış, şematik bakış açısının etkisiyle “köleci ATÜT toplumundan” türlü zorlamalarla evrilerek feodalizme, oradan kapitalizme, oradan da sosyalizme geçiş çabalarının bir ürünüdür. Ancak konuyu ATÜT kavramı temelinde ele alan tartışmacıların özelliği feodalizme itiraz ederken Doğu toplumlarını kendi gelişim çizgileri çerçevesinde açıklama yoluna gitmeyip yine Batı şemasında bir yerlere oturtmaya çalışmalarıdır. Bu çabanın sonucunda feodalizmden de geriye tekerlenilmiş bulunulmaktadır.

Yine Marksizmin “devletin egemen sınıfın baskı aracı olması” fikri benzer sınıfsal yapılara sahip olmasa da Doğulu devletlerin de despotik karakter taşıdığını düşündürterek Doğu çözümünün Devlet tarafından sağlanmasından kaynaklanan, ekonomide ve diğer alanlardaki denetleyici rolünün bu despotizmin görüntüleri olduğu zannedilmesine neden olacaktır. Buradan hareketle Osmanlı İmparatorluğu için de “ceberrut devlet” yakıştırılmaları yapılacaktır. Bir anlamda bu yüzden, söz konusu despotizmin görüntüleri olarak Osmanlı’daki ve öncesindeki ATÜT devletlerindeki -bir değerlendirmede doğrudan köle olarak da adlandırılan- “kapıkulu” zümresi köleci toplumun prototipi sayılarak ATÜT’ü ilkel toplumdan köleci topluma geçişte bir tür “ara form” olarak görmelerine neden olmuştur. Bu şekliyle ATÜT ve ATÜT kabul edilen Osmanlı, tarihin gelişim aşamalarının çok gerisinde kalmış “uygarlığımsı” yapılar olarak nitelenecek, Yunanlılıkla başlayan uygarlık, özel mülkiyet, sınıflı toplum ve sınıf çatışmaları ile tarihin ilerletici dinamosu olarak iddia edilecektir. Uygarlığın Yunan’da başladığı tezi o kadar şaşmaz bir kabul olarak görülecektir ki günümüzün anlı şanlı ekran yüzü profesörleri de küçümseyici edalarla -aslında Yunan’a kaynaklık ederek Batı’nın uygarlığa geçişini sağlayan³⁰- Yakın-Doğu üretici uygarlıklarını medeniyetten saymayarak “içimizdeki oryantalistler” olarak ortadadırlar.

Bu bağlamda gerek Marx’tan itibaren Batı’da ve sonrası Batılı yazarlarda gerekse ülkemizde konuyu “transfer ederek” masaya yatıran isimlerde oryantalist bakışın izlerinden tam anlamıyla bir sıyrılmışlık görmek mümkün değildir. Kavram Doğu’ya kendi tarihi içinde özgün bir yer vermeyip Doğu toplumlarına Batı dünya egemenliğinden bağımsızlaşma imkânı sağlamazken aynı zamanda Batıcı garbiyatçılığın görüntüleri olarak bizdeki tartışılma biçimleri de Batı’dan gerekli dersleri almışlığın ötesine pek fazla geçememektedirler. Bu yöndeki çabalar da özgün bir model oluşturma aşamasına gelmeyi sağlamamış, kavram yerleştirilmemiş, yerli çıkarlar bağlamında dönüştürülmemiştir. Baykan Sezer’e gelene kadar ve Kemal Tahir hariç...

³⁰ Baykan Sezer, Doğu-Batı Çatışmasında Yunanlılığın Yeri, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2023.

Kemal Tahir ve Baykan Sezer: ATÜT'ten "Osmanlılık" Görüşüne

Kemal Tahir'in ATÜT konusuyla teması sürecinde dışarıda ve içeride kavram etrafında dönen tartışmaları ve kavrama yaklaşım tarzını yukarıda ifade etmeye çalıştık. ATÜT konusunda yazarın görüşlerinin geçirdiği süreci aşağıda aktarmaya çalışacağız. Ancak bu başlıkta ATÜT tartışmaları içinde Kemal Tahir'in yeri ve katkısını ve meseleyi ne şekilde ele alıp nasıl bir kanala aktardığını ortaya koymak yerinde olacaktır. Bu bağlamda ATÜT'e Kemal Tahir bakışının verilmesiyle birlikte Kemal Tahir - Baykan Sezer ilişkisinin ve kavramın bu zeminde aldığı biçimin üzerinde durmak istiyoruz.

Her şeyden önce Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmalarının Türkiye düzleminde Kemal Tahir'in başlıca aktör olduğunu belirtmek gerekir. Sıradan bir romancı olmanın ötesine çıkarak romanlarında ele aldığı insan dramının toplumun tarihsel serüveni imbiğinden süzülen bir olgu olduğuna inanan Kemal Tahir'in Anadolu/Türk insanın toplumsal yapısına eğilme sebeplerinden biri de budur. Bu amaçla tarih okumalarına girişen, aynı zamanda dünya görüşünün de etkisiyle topluma ilişkin bir gelecek tasavvuru olduğu için bu tasavvur doğrultusunda geçmişin de incelenmesi zorunluluğunu bilen Kemal Tahir bu çaba içinde ATÜT kavramını ele almıştır. Kemal Tahir, Marx-Engels'in Doğu toplumlarına ilişkin görüşlerini araştırması sırasında iki metin üzerinde önemle durmuştur. Bunlardan biri Karl Wittfogel'in meşhur *Oriental Despotizm* (Doğu Despotizmi) (1957), diğeri de Mısırlı Marksist düşünür Anouar Abdülmelik'in *Egypte: Société Militaire* (Mısır: Askeri Toplum) (1962) adlı çalışmalarıdır. Bu kitaplar aracılığı ile Kemal Tahir, Marx ve Engels'in Doğu toplumları hakkında kendi dönemine kadarki Türk Marksistlerinin ileri sürdüğü biçimden farklı bir Doğu yorumu getirdiklerini görmüştür. Bir diğer husus da Kemal Tahir'in uzun süredir üzerinde durduğu Doğu toplumlarındaki mülkiyet ilişkisine, yani özel mülkiyetin olmayışına Marx'ın da dikkat çekmesiydi.³¹ Bu iki husus, Kemal Tahir'i yaşadığı toplumun tarihsel dinamiklerinden hareketle inşa edilecek bir gelecek düşüncesiyle ATÜT kavramına yöneltmiştir. Bu heyecanı çevresini de konuya yöneltmesini sağlamıştır. Kemal Tahir'in bir edebiyatçı olarak Oğuz Atay gibi romancılar üzerindeki belirgin etkisinin³² yanı sıra romancılarla sınırlı kalmayarak akademisyenleri de etkilediğini söylemek mümkündür. Sosyoloji alanında Cahit Tanyol'un derslerde anlattıklarının Kemal Tahir'in sofrasından hareketle derlediği bilgiler olduğu bilinen bir gerçektir. Dost sohbetlerinde bu konu sürekli konuşulmuş, kavram etrafındaki tartışmalarla Türk gerçeğini keşfetme çabasına girilmiştir. Bu ilişkiler Kemal Tahir'in çevresinde romancı, akademisyen, sinemacı ve felsefecilerden bir hale oluşmasını sağlamış, söz konusu kişilerle Kemal Tahir'in yakın dostlukları gelişmiş, bu fikir ortamının yarattığı sinerji ve ortaya çıkan düşünce sonraki dönemde "Tahiriler" şeklinde bir yakıştırmanın da yapılmasına neden olmuştur. Konu hakkındaki Türkçedeki ilk tanıtımın S. Hilav, ilk sistemli metinlerin ise Sencer Divitçioğlu tarafından kaleme alındığını belirtmiştik. Divitçioğlu'nu ise -kendisinin belirttiği üzere- ATÜT konusuna yönlendiren ve *Kapital*'i okuma biçiminin değişmesine neden olan bizzat Kemal Tahir'dir.³³ ATÜT çalışmalarına Kemal Tahir motivasyonu ile başlayan Divitçioğlu'nun, kitabının başındaki spot ifadeyi de Kemal Tahir'in *Yorgun Savaşçı* romanından alacak kadar³⁴ kendisine yakınlık

³¹ Selahattin Hilav, Kemal Tahir ve Tarihi Kavramak, Türkiye Defteri, 9 (1974), s. 12. (8-18)

³² Berkay Çetin, Kemal Tahir - Oğuz Atay İlişkisini Anlamayı Denemek, Sosyologca, 26, s.208. (197-212)

³³ Haz. İbrahim Ekinci, Hakan Güldağ, Sencer Divitçioğlu Anlatıyor, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012. s.92,98.

³⁴ Sencer Divitçioğlu, s.11. Söz konusu ifade "Bir şeyin tabu olması için anlaşılması değil, anlaşılmaması şarttır." şeklindedir.

duyduğunu belirtelim. Kemal Tahir söz konusu çalışmaları dikkatle okumuş, etraflıca notlar almış,³⁵ zihnindeki ATÜT modelini oluşturmada Divitçioğlu'ndan yararlanmış. Aşağıda anlatacağımız "Bozuk ATÜT" kavramında bunun etkilerini görmek mümkündür. Ancak basit bir okuma ve kabulün ötesine geçerek bu süreçte ulaştığı "Kerim Devlet" kavramsallaştırmasıyla da Sencer Divitçioğlu'nun ATÜT modelini karşılaştırmış ve kitabın basımının ardından "Sencer, bu kitapta kerim devlet nerede!" diyerek de³⁶ kendi toplum yapımızın özgünlüğünü ortaya koymanın bu demek olmadığını, kavramdan kendi tarihimiz çerçevesinde yeterince yararlanılmayarak ATÜT'ün yerleştirilemediğini vurgulamıştır.

Kemal Tahir'in ATÜT konusundaki görüşleri bağlamında aradaki ilişki ve organik yakınlığı vurgulayacağımız bir diğer isim Baykan Sezer'dir. Kemal Tahir'in görüşlerinin sosyolojideki yansıması olarak değerlendirebileceğimiz Baykan Sezer'in akademik hayatı Kemal Tahir'in kafa yorduğu Doğu-Batı farklılığı ile başlamış, bütün ömrü ve sosyolojik çalışmaları boyunca bu konu üzerine eğilmiş, sonuçta Türk sosyolojisine Doğu-Batı çatışması adı ile anılan bir kuramı miras bırakmıştır. Baykan Sezer, Kemal Tahir düşüncesinin bir çizgi hâline bugüne ulaşmasını sağlayan ve bir sosyoloji teorisine dönüşmesini sağlayan kişidir. Elbette kendisini Kemal Tahir'in öğrencisi olarak tanımlayan, çoğu şeyi Kemal Tahir'den öğrendiği, çalışmalarının biçimlenmesini ve yönlenmesini Kemal Tahir'e borçlu olduğunu ifade eden³⁷ Baykan Sezer'in mütevazılığına rağmen Kemal Tahir Baykan Sezer ilişkisini basit bir usta-çırak, önce-sonra ilişkisi değil, bir bütünleşme ve kaynaşma olarak değerlendirmek gerekir.³⁸ Dönemin tartışma konularına ilgi duyan ve bu konularda görüş geliştiren iki isim, temel motivasyon Kemal Tahir olmasına rağmen birbirlerini etkilemiş ve ortaya Doğu-Batı çatışması kuramı çıkmıştır. Baykan Sezer'in "Doğu-Batı Çatışmasında Yunanlılığın Yeri Başlıklı" lisans bitirme tezi 1968 tarihlidir. Bu çalışmanın Kemal Tahir'i duygulandırarak etkilediğini, görüşlerinin Doğu-Batı farklılığından Doğu-Batı çatışmasına geçmesinde önemli bir yeri olduğunu³⁹ ikilinin yakın dostları ve bu süreçteki ilişkilerinin önemli bir şahidi olan Cengiz Yazoğlu belirtmektedir. Çalışma üzerinde Kemal Tahir'in belli değerlendirmeler de içeren notları bulunmaktadır.⁴⁰ Yine C. Yazoğlu'nun aktardığına göre Kemal Tahir, Baykan Sezer için "Kim derdi ki bir genç gelecek ve önümüze bir çalışma atacak ve biz bütün okuduklarımızı, öğrendiklerimizi yeniden gözden geçirmek zorunda kalacağız. Aşk olsun!"⁴¹ diyerek sözünü ettiğimiz ilişkinin niteliği hakkında ipucu vermektedir. Baykan Sezer'in ATÜT konusunda bir model oluşturma girişimi olan doktora çalışması "*Doğu'da Yerleşik ve Göçebe Toplumların Sosyolojik Özellikleri Üzerine Bir Deneme*" 1971 yılında kabul edilmiş ve 1979 yılında "*Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*"⁴² adıyla yayımlanmıştır. Kitaptaki tez metninin sonunda da 1969 tarihi bulunmaktadır. Dolayısıyla "Yunanlılık" çalışmasını Kemal Tahir'e sunan Baykan Sezer'in söz konusu tarihler (1969, 1971) Kemal Tahir'in sağlığına denk geldiği için kendisine iletmış olması kuvvetle muhtemeldir. Bu çalışmayla birlikte Kemal Tahir'in zihninde de ATÜT

³⁵ Kemal Tahir, Notlar/Sosyalizm Toplum ve Gerçek, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992, s. 211-215. Ayrıca Kemal Tahir, Notlar/Kitap Notları, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993, s.146-151.

³⁶ Sencer Divitçioğlu Anlatıyor, s.98.

³⁷ Baykan Sezer, "Sosyologca 2 İçin Önsöz", Sosyoloji Yıllığı Kitap 5: Batı Yayıncılığı içinde, Erzurum: Atatürk Üniversitesi K. K. Eğitim Fakültesi Basımevi, 1998, s.65. (ss. 64-66).

³⁸ Ertan Eğribel, Kemal Tahir Baykan Sezer İlişkisi Üzerine: 1960'ların Geç Tartışmacısı Baykan Sezer, Sosyoloji Yıllığı-11: Baykan Sezer'e Armağan, İstanbul: Kızılelma Yayınları, s.106. (104-116)

³⁹ Cengiz Yazoğlu, "Notları Sunuş", Kemal Tahir, Notlar/Sanat Edebiyat 1, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1989 s.15. (7-15).

⁴⁰ Kemal Tahir, Notlar/Osmanlılık, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992, s. 610-630.

⁴¹ Ertan Eğribel, a.g.e., s.108.

⁴² Baykan Sezer, Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları, İstanbul: İ.Ü.E.F. Yayınları, 1979.

kavramının belli bir yere oturduğunu ve Türk toplum tarihi ile ilgili görüşlerinin billurlaşarak “Osmanlılık” görüşünün şekillendiğini söylemek mümkündür. Burada dikkati çekeceğimiz bir diğer nokta, Baykan Sezer’in daha sonra *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları* kitabına ek olarak yayımladığı ve Osmanlı İmparatorluğu’nun tarihsel misyonunu ortaya koyarak Osmanlılığı bir kavram olarak kullandığı “Osmanlı’nın Batılaşması” metni de kitapta belirtildiği üzere 1969 tarihlidir. Her iki kaynağın ve Kemal Tahir’in *Devlet Ana* sonrasındaki görüşleri -elbette motivasyon kaynağının Kemal Tahir olduğu- ancak birbirinden beslenen ikili bir ilişkinin de söz konusu olduğunu göstermektedir.

Kemal Tahir - Baykan Sezer ilişkisi üzerinde çok şey söylemek mümkündür. Ancak konuyu sınırlandırıp, ATÜT konusunda 1960’lı yılların tartışmalarına -Kemal Tahir düşüncesinden hareketle ve Kemal Tahir’i de etkileyerek- Baykan Sezer’in katkısını da belirterek bu başlığı kapatacağız. Sezer’in çalışmasının, dönemin tartışma ortamının sonucunda ilgisinin bu alana yoğunlaştığı ve Kemal Tahir’le ilişkisi içinde ATÜT kavramı etrafında biçimlendiğini belirtmek mümkündür. Bu noktada Kemal Tahir’in ATÜT konusunda görüşler ileri sürdüğü gibi Sencer Divitçioğlu ve Baykan Sezer gibi isimleri etkileyerek bu alanda eserler kaleme aldıkları söylenebilir. Baykan Sezer bu çalışmada yukarıda saydığımız isimlerin tümünün kavramla ilgili görüşlerine yer verip eleştirerek klasik Marksist şemanın dışında bir model çizmiştir. Marx, Godelier, Hilal ve Divitçioğlu gibi isimlere atıflarla rastlamak mümkündür. Çalışmada ATÜT devletinin nasıl doğduğunu, sosyal yapısını, şehirleşmenin niteliği ve bu kapsamda kapalı köy ekonomisi sorununu, genel esaret ve Doğu despotizminin anlamını, endüstri, ticaret ve askerlik ilişkilerini, mülkiyet yapısını, sistemin din ev edebiyata yansımaları ile tarihteki ATÜT bölgelerinin sınırlarını ele alan Baykan Sezer kapsamlı bir modelle tartışmalara -elbette son noktayı koymamış ama- garbiyatçı bakış açısının dışında biçim vererek kavramdan kendi toplum çıkarımız adına ne gibi sonuçlar çıkarabileceğimizi göstermiştir.

Denilebilir ki Kerim Devlet’e en yakın tanımlama biçimi Baykan Sezer’in ATÜT modellemesinde görülmektedir. Sezer’in kapalı köy ekonomisi kavramına getirdiği eleştiriler ve devletin köyler üzerinde bir zorunluluk gereği bulunmasını vurgulaması, genel esaret ve Doğu despotizmi yakıştırmalarına neden olan özelliklerin Doğu devlet sistemi içinde açıklamasını yapması Sezer’in oryantalist bakış açısından çok uzakta bir Doğu profili çizdiğini göstermektedir. Bu durum Kemal Tahir’den ilham ve hareketle kavramın yerleştirildiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Bu çalışmada dipnotta kalmasına rağmen çok önemli bir detay daha mevcuttur. Doğulu toplumların tek bir model altında birleştirilmesinin mümkün olmaması üzerinde yukarıda İdris Küçükömer ve Muzaffer Sencer’in ATÜT kavramı altında göçebe toplumlar başlığı açtığını belirtmiştik. Ancak çok geniş coğrafyaya yayılan ve tek kavram altında ikili modelden daha fazla açıklamalar gerektiren Doğu toplumlarının daha kapsamlı bir açıklama biçimine ihtiyaç duyduğu da açıktır. Bütün bir Doğu’yu tek kavrama indirgemenin yanlışlığını gören Baykan Sezer ATÜT kavramını doğru bir temele oturturken bir yandan da tarihteki ilk temel toplum farklılaşmasının görüntüsü ve ilk çatışma olarak göçebe-yerleşik çatışması bağlamında Doğu’da yerleşik ve göçebe toplumların sosyolojik özelliklerini aynı adı taşıyan çalışmada ortaya koymuştur. Burada belirttiği üzere Baykan Sezer bu ikili ayrımın ötesinde “asker devletler” adıyla üçüncü bir toplum modeli getirerek ATÜT’le başlayan Doğu toplumlarını açıklama çabası macerasında çerçeveyi genişletecektir. Dolayısıyla Asur ile başlayan, Perslerle Doğu-Batı çatışması içinde anlam bulan bu geleneğin Pers türevi devletler, Arap Hilafetleri, Selçuklular ve Osmanlı İmparatorluğu ile bir çizgi oluşturduğunu belirterek ne ATÜT’e sığabilen ne de tipik göçebe toplum olarak açıklanabilecek ancak tarihte çok önemli roller oynadığı için görmezden gelinemeyerek açıklama ihtiyacı barındıran bu yapıları “asker devlet” adıyla bir model altında toplayan

Baykan Sezer bu konudaki dağınıklığı gidermiştir. Yine bu çalışmada aslında daha geniş bir Doğu toplumları kategorizasyonu yapan Sezer, buna göçebe, yerleşik ve asker devletlere ilaveten “tüccar devletler” (Fenike) ve “ajan devletler” (Ermenistan ve Habeşistan) modellerine de Doğulu toplumlar arasında yer vermiştir.⁴³ Bu bağlamda aslında Marx’ın da bütün bir Doğu’yu tek bir model altına sıkıştırmadığını, “Asya biçimleri” derken çoğul kullanarak buradaki olası çeşitliliği vurguladığını ifade eden Sezer⁴⁴ gerçekte Marx’ı doğru okuyarak bu çeşitliliği gerçek anlamda temellendirmeyi ve modellemenin doğru biçimde ortaya konmasını sağlamıştır.

Mao’nun “Çinileştirilmemiş bir Marksizmin hayvan dışkısı kadar değeri yoktur.” sözünden mülhem Batı’dan ithal kuram ve kavramların olduğu gibi kabul edilmeyip toplum gerçekleriyle sınanması ve konuya yerli çıkarlar açısından yaklaşılmasının somut örneğidir, Kemal Tahir. Baykan Sezer ile ilişkisi de bu yönüyle paralellik arz eder. Her ikisi de “Marksist yaklaşımdan belirli ölçüde faydalanmışlardır. Ancak iki isimde de Türkiye ve Osmanlı’nın toplumsal gerçekliği söz konusu olduğunda “şahsınamünhasırlık” fikri ön planda görülmektedir.⁴⁵ Bu noktada Kemal Tahir’in sıklıkla eleştirdiği kolaya kaçma alışkanlığımızdan farklı olarak iki isim Batılı görüşlerin basit bir aktarmacısı ve izleyicisi olmak yerine özgün görüşler ve kuramlar ortaya çıkarabilen düşünce adamları olmuşlardır. Ele aldıkları konuya belli kaygılarla değinmişler, dünya görüşleri açısından masaya yatırdıkları -başta ATÜT kavramı olmak üzere- kavramlara sömürsüz bir dünya isteği için yaklaşmışlardır. Bu durum onları aslında dünya sosyalizmine önemli birer katkı sahibi yaptığı gibi Türk düşüncesinde de mümtaz bir yere oturtur. ATÜT kavramından Doğulu bir sosyalizme geçiş kaygısı ve çabası belirgin bir biçimde yalnızca Kemal Tahir’de görülmektedir. Kemal Tahir ATÜT’ü dersine çalışmış bir Batı öğrencisi gibi okumamış, kavramdan kendi toplum tarihimizi anlamlandırmanın ötesinde gelecekte ortaya koyacağımız sömürsüz bir düzenin anahtarlarını bulmak için faydalanmıştır. Baykan Sezer de bu çaba içinde bir yandan Batı tarihini ve Batılı sosyolojik düşüncüyü ele alırken diğer yandan da Osmanlı/Türk toplum tarihine ilişkin derinlemesine tezler ileri sürmüş ve konuyu kuramsal boyutlara taşımıştır.

Kemal Tahir’de ATÜT Meselesi

Kemal Tahir’in düşünce serüveninde ATÜT kavramının gündeme gelmesi elbette 1960’lı yılların toplumsal yapı tartışmalarından bağımsız düşünülemez. Dönemin tartışma ortamında Türk toplumunun tarihsel gelişim seyri ve Batılılaşma sürecindeki yerinin tespiti için çeşitli kavramlar ortaya atılmış, az gelişmişlik ve feodalizmle birlikte Asya Tipi Üretim Tarzı kavramı da gündeme gelmiştir. Yukarıda belirttiğimiz üzere Doğu toplumlarının Batı’dan farklılığını ortaya koymak için ileri sürüldüğü belirtilen kavram gerçekte Doğu toplumlarını Batı gelişim çizgisinde tarihin derinliklerine mahkûm etmekten başka bir işe yaramayacaktır. Bu noktada ATÜT kapsamında ortaya atılan “durgun toplum”, “genel esaret” “despotizm” kavramları aslında Doğu’nun oryantalist perspektiften tanımlanmasından başka bir şey değildir. Medeniyetin ilerleyici gücünden yoksun, aksine bunu engelleyici özellikleriyle bir Doğulu toplum portresi çizen ATÜT kavramı Oryantalizmin tezahürlerinden bir olarak karşımızdadır ve Kemal Tahir’e gelene kadar da ATÜT az gelişmişliğimizin temeli olarak tanımlanmaktadır.

⁴³ Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul: İ.Ü.E.F. Yayınları, 1979, s.10.

⁴⁴ Baykan Sezer, a.g.e., s.22-23 ve 29.

⁴⁵ Berkay Çetin, Nevin Güngör Ergan, *Karl Marx’ın Çatışmacı Yaklaşımı ile Kemal Tahir-Baykan Sezer Çizgisinin Karşılaştırılması*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 40(2) , Aralık 2023, 564. (558-576)

Kendisine kadarki ATÜT tanımlamalarının şemacı bakışın somut görüntüleri olmasına karşın Kemal Tahir düşünce hayatının bir evresinde meseleye bu açıdan yaklaşırken daha ilk denemede Doğu ve Osmanlı toplumunun klasik şemalarla açıklanamayacağını görmüş ve ilk elden “beşli” şemanın sınırları dışına çıkarak farklı bir toplum modeli üzerinden gitmenin gerekliliğini vurgulamıştır. Bu noktada Türk toplumunun feodal çekirdek barındırmadığını ifade etmesiyle Ortodoks Marksist bir tavrın Kemal Tahir’de olmadığını söyleyebiliriz. ATÜT kavramını da Marx çıkışlı olmasına rağmen Kemal Tahir tarafından ilgiyle yaklaşılarak değerlendirilmiş ancak çağdaşı Batılı ve Türk yazarlardan farklı biçimde kullanılmıştır. Bizde Asya Tipi Üretim Tarzı kavramı belirttiğimiz üzere Garbiyatçı tavırla Batı’dan aktarma ve Oryantalist tavırla Doğu’yu küçümseme aracı olarak kullanılmıştır. Kemal Tahir bu çerçeve dışına çıkarak ATÜT’e farklı bir anlam yüklemiştir.

Kemal Tahir belli bir dünya görüşü olan, sosyalist bir yazardır. Yaşadığı toplumu anlamada ve romanlarında Türk insanının dramını yansıtırken bu dünya görüşü penceresinden baktığı gibi gelecek tasavvuru noktasında da Türk toplumunun bu yönde taşıdığı potansiyel üzerinden hareket etmek adına aynı pencereden bakar. Dolayısıyla ATÜT, onun için öncelikle bu açıdan yaklaşılması gereken bir kavramdır. Bu nedenle ATÜT devletlerindeki mülkiyetin biçimi, üretim araçları üzerindeki devlet etkisi, yine devletin büyük kamu işlerindeki rolü ve Osmanlı İmparatorluğu ile bu özellikler arasında benzerliklerin olduğu düşüncesi Kemal Tahir’in ilgisini çekerek konu üzerinde eğilmesine neden olmuştur. Kavram 1960’lı yılların hareketli ve heyecanlı tartışma ortamında yukarıda belirttiğimiz isimler tarafından da masaya yatırılmıştır. Baykan Sezer dışındaki tartışmacılar Kemal Tahir ile aynı pencereden bakmalarına rağmen sözünü ettiğimiz bakış açısının dışına çıkamayıp Asya Tipi Üretim Tarzı modeli üzerinden Türk toplumunu Batı gelişim çizgisi üzerine dahil etmek durumunda kalmışlardır. Yalnızca Kemal Tahir, burada bir kırılma yaratarak ve şemaların dışına çıkarak bu kavramı kendi düşünsel gelişimi içinde bir basamak olarak kullanmış, son kertede Osmanlılık adıyla tanımlanan ATÜT’ten farklı bir modelin anlaşılma çabası olarak ele almıştır. Bu noktada ATÜT, Kemal Tahir için klasik tabirle “amaç değil araç” olmuş, sürekli vurguladığı “gerçeğin değişkenliği” prensibinden hareketle varılmak istenen bir hedef değil bir ara durak olarak işlev görmüştür. Bu nedenle Kemal Tahir düşüncesinde ATÜT’ün, Türk toplum tarihi/yapısı incelemelerinde bir dönem üzerinde yoğunlaştığı, Osmanlı gerçeğini tam olarak yansıtmadığını düşündüğü noktada da -üzerinde sağlanıp kalmadan- terk etmekten tereddüt etmediği bir kavram olduğu söylenebilir. Kemal Tahir’in düşünce sisteminin Türk toplum tarihi bağlamında hangi aşamalarda geçerek Osmanlılık aşamasına evrildiği daha önce başka bir çalışmada ele alınmıştır.⁴⁶ ATÜT, bu aşamalardan biri olarak ortadadır. Söz konusu çalışmada Kemal Tahir’in ATÜT üzerine görüşleri ayrıntılı olarak ele alınmayıp bunların bir aşamalık şeklinde cereyan ettiğinin vurgusu yapılmıştır. Burada biraz daha ayrıntılı olarak ancak yine bu aşamalık çerçevesi içinde konuyu ortaya koymaya çalışacağız.

Kemal Tahir sözünü ettiğimiz “gerçeği arayış” süreciyle paralel olarak ATÜT kavramına da çeşitli biçimlerde yaklaşmış, kendi içinde bu kavram üzerinde de belli aşamalar hâlinde derlenecek görüşler ileri sürmüştür. Bunun en başta gelen nedeni elbette dönemin diğer sosyalist düşünce adamları gibi sosyalizmin ve Marksizmin belli kavramları üzerinden hareket etmeye başlamasıdır. Bu nedenle doğal olarak feodalizm ve ATÜT gibi tanımlama biçimleri masasında olacaktır. Türk gerçeğini bunlarla birlikte aramaya çalışan Kemal Tahir’in ister istemez toplum yapısı içinde ilgili çerçeveler içine girebilecek özellikler bulması kaçınılmaz olmuştur. Kendisi de bu durumun altını çizen Kemal Tahir “Osmanlılıkta arayan

⁴⁶ Yüksel Yıldırım, “Kemal Tahir Düşüncesinde Gerçeğin Değişkenliği Bağlamında Osmanlılık Okumaları”, *Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.1, S.2, Aralık, 2016, s. 47-70.

için, her sisteme bağlı yalancı ipuçları, toplumun temel özelliğine inmeyen aldatıcı görüntüler vardır.”⁴⁷ ifadesiyle kendisinin bir dönem “Gene yanıldık!” sözüne neden olan düşünce biçimlerinin nedenini ortaya koymaktadır. Diğerlerinden farkı Kemal Tahir'in bu biçimlerde ısrar etmemesi, kendini Türk gerçeğine yaklaştırmaya çalışarak düşüncelerini sürekli geliştirip, kristalize etmeye çalışmasıdır. Çünkü ona göre “Osmanlılığın incelenmesinde, kişilerin, fikirlerin, olayların gerçekleri iyice araştırılıp, bunların özellikleri açık-seçik hâle getirilmezse, çıkarılacak sonuçlar, işe yaramayacağından ilerletici olamaz.”⁴⁸ Bu nedenle Kemal Tahir “işe yarar” sonuçlar çıkarmak için kimi zaman yanıldığını itiraf etmekten kaçınmamış, Türk toplumunun özelliklerini şemalara zorla yerleştirmek için eğip bükmektense şemaları gözden geçirmekten çekinmemiş, gerekirse önce kavramları değiştirmeye çalışmıştır. “Bozuk ATÜT” kavramının anlamı budur.

Yine başka bir yerde “Biz de her şeyden yararlanarak, Anadolu Türk İnsanı'nı tarihsel gelişi ve gelişimi içinde daha yakından tanımağa, her alanda anlaşmayı sağlayacak birleşik dili bulmağa, bu yolda, yanlış değerlendirmeleri, yabancı kalıplara dökmeğe çalışarak, uydurma sonuçlar çıkarmaları mümkün merteye ayıklamağa uğraşmaktayız. ATÜT ipotezi bizi işte bu açıdan ilgilendirmiştir.”⁴⁹ sözleriyle hem ATÜT ilgisinin nedenini hem de kavramlara yaklaşımındaki yöntemini ortaya koymuştur. Kemal Tahir okumalarını bu yöntemi bilerek yapmak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Tipik ATÜT

Kemal Tahir'in Türk toplumunun ATÜT'le ilişkisi bağlamında yukarıda sözünü ettiğimiz düşünce evreleri anlamında ilk görüşü Osmanlı'nın ATÜT devleti modellerinden biri olduğu şeklindedir. Kemal Tahir'e göre Osmanlı “Doğu toplumlarının, tarihsel geleneklerine uygun olarak kurulmuş bir ATÜT devletidir. ... Gene tarihsel geleneklere uyararak, Osmanlılıkta toprak Allah'ındır. Padişah, Allah adına bu toprakları isteyenlere kiracı olarak verir. Karşılığında devleti yürütecek -yani toplumu koruyacak- artı-değeri hazineye alır.”⁵⁰ Bu anlamda Osmanlı İmparatorluğu Doğu devlet geleneğinin bir devamı olmakla birlikte bu devamlılık Kemal Tahir'e göre şematik açıklamalardaki devletin toprak mülkiyetinin Devlet'e ait olması, artı-ürüne el koyması özellikleriyle ATÜT modeli altında gerçekleşmektedir ve bütün Doğu toplumlarını aynı başlık altında toplama düşüncesinin bir örneğidir. Başka bir notunda “Osmanlılık, tarih yüzüne çıktığı dönemde, bulunduğu topraklarda yaşayanların hasretle beklediği bir düzen getirmiştir. Bu düzenin temeli: Tarihsel sosyal şartlara uygun olan, ‘Toprak Allah'ın, Devlet kâhya, köylü kiracı’ diye kabaca özetleyeceğimiz temel ekonomik düzendir. Bu, tarihin derinliklerinden gelen ve adına Asya Tipi Üretim Tarzı, bir başka deyimle Asyatik Sosyal Kuruluş denilen ekonomik oluşa yani bir bakıma şemaya uygundur.”⁵¹ sözleriyle aynı hususlara dikkat çekmiş ve Marksist şemadaki ATÜT modeliyle Osmanlı toplum yapısı arasında bir çelişki bulmamıştır. Buna ilaveten “Osmanlıların tarih yüzüne çıktıkları çağ, böylece, çöküntüler, dağılmalar, bir kaoslar çağıdır. Bir Asya Tipi Üretim Tarzı toplum kurmak için her şey hazırdır, tamamdır.”⁵² ifadeleriyle Osmanlı'nın ATÜT devletinin örneği olmasını kuruluş süreci sırasında gerçekleşen bölge şartlarına bağlamakta, Osmanlı İmparatorluğu'nu ATÜT devletlerinin yeniden dirilişi örneği saymaktadır. “Biz Osmanlılığı tarihin derinlerinden

⁴⁷ Kemal Tahir, Notlar/Batılama, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992, s. 212.

⁴⁸ A.g.e., s. 212.

⁴⁹ Kemal Tahir, Notlar/Sosyalizm, Toplum ve Gerçek, s. 325.

⁵⁰ Kemal Tahir, Notlar/Osmanlılık, s. 309.

⁵¹ Kemal Tahir, Notlar/Sosyalizm, s.297.

⁵² A.g.e., s.302.

gelen ATÜT'ün, denebilirse klasik anlamda tarih yüzüne çıkma için son çabalaması, tarihsel şartlar içinde son yeşermesi sayıyoruz.”⁵³ ifadesi de bunu desteklemektedir.

Buraya kadar Kemal Tahir'in mülkiyet ve artı-ürün açısından Osmanlı ile ATÜT ilişkisi kurmasından bahsettik. Söz konusu model altında “kapalı köy ekonomisi” adıyla başka bir özellik daha ortaya atılmış, ATÜT devletlerinde köylerin “kendi kendine yeter” ve “kapalı ekonomik birimler” olduğu ileri sürülmüş, Devlet'in bu ekonomik üretim birimlerinin yanında ve üstünde ortaya çıktığı, üretimden aldığı payla kendini finanse ettiği belirtilmiştir. Kemal Tahir'in düşüncesinin bu ilk aşamasında ATÜT modelindeki kapalı köy ekonomisi özelliğini de kabul ederek bu yönde değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Yine ATÜT devletlerindeki şehir endüstrisini yüklenen artizan sınıfının Osmanlı'daki lonca sistemiyle eşleştirilerek loncaların “memur” statüsünde olduğunun belirtilmesi⁵⁴ Osmanlı-ATÜT ilişkisini ortaya koyması bakımından önemlidir. Bu notta dikkat çekici bir husus, metin içindeki bir ifadeye görüldüğü üzere söz konusu satırların 1966 yılında yazılmış olmasıdır. Kemal Tahir'in “*Devlet Ana*” romanının ilk baskısı 1967 yılında yapılmıştır. Yine “Yorgun Savaşçı” 1965 tarihlidir. Söz konusu romanlar yazarın Osmanlı hakkındaki düşüncelerini olay örgüsü ve diyaloglarla ortaya koyduğu “tezli romanlar” olarak ortadadır. Başka bir çalışmada Kemal Tahir'in Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki düşüncelerinin “Devlet Ana öncesi ve sonrası” şeklinde ikiye ayrılabilceği söylenmişti.⁵⁵ Burada belirtmek istediğimiz, Kemal Tahir'in “tipik ATÜT” şeklinde kavramsallaştırdığımız ilk dönem Osmanlı düşüncesinin *Devlet Ana* romanını hazırlama süreci öncesindeki okumalarından kaynaklanmış olduğudur. 1970'e doğru ve sonrasında değerlendirme biçiminin değiştiği görülecektir.

Yine bu süreç içinde Kemal Tahir'in şemaya uygun bir başka ATÜT değerlendirmesi Asya Tipi Üretim Tarzı'nın “ilkel toplum” aşamasından bir ilerleme olduğu ancak çok uzun süre bu aşamada kalınarak “durgun toplum” etiketini haklılaştıracak bir özellik göstermesi yönündedir. Bu toplumlar üretim güçleri açısından büyük bir sıçrama yapmışlardır ancak hepsinde gelişme bu noktada tıkanıp kalmış, bu toplum biçimi yeni bir aşamaya ulaşmadan çok uzun süre yaşama devam etmiştir. Kemal Tahir'e göre bu durgunluğun nedeni sınıf çelişmelerinin olmamasıdır. Ne zamanki bu toplumlar kendilerine benzemeyen Batılı toplumlarla karşılaşmış, o vakit ilerleme sağlanmış ve sonrasında farklı bir köleci düzenden feodal düzene geçiş sağlanmıştır.⁵⁶ Kemal Tahir bu noktada ATÜT'ü beşli şemaya eklemleyen görüşle paralel düşünerek ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçiş öncesi toplum tiplerinden biri saymış genel ATÜT görüşünden henüz belirgin biçimde uzaklaşmamıştır.

Marx-Engels sınıfsız toplumdaki sınıflı topluma geçişi aynı zamanda sınıf sömürsünün başlangıcı saymasına ve fakat Asyatik toplumlarda sınıflı bir yapı olmamasına rağmen “devletin egemen sınıfın baskı aracı olması” ve sınıf sömürsünün enstrümanına dönüşmesi⁵⁷ fikri bu dönemde Kemal Tahir'de rastladığımız düşüncelerden biridir. Bu bağlamda “Temel iktisat düzeni yağmadır.”⁵⁸ ifadesiyle Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki görüşünün Marx'ın Doğu toplumları için ileri sürdüğü iç yağma (maliye) ve dış yağma

⁵³ A.g.e., s.325-326

⁵⁴ Kemal Tahir, Notlar/Osmanlılık, s.341.

⁵⁵ Yüksel Yıldırım, Kemal Tahir Düşüncesinde Osmanlı İktisadi Dünya Görüşü, Sosyologca, S.25, 2023, s.17-30.

⁵⁶ Kemal Tahir, Notlar/Osmanlılık, s.605-605.

⁵⁷ Kemal Tahir, Notlar/Sosyalizm, s.270.

⁵⁸ Kemal Tahir, Notlar/Osmanlılık, s.146.

(savaş)⁵⁹ kavramlarıyla da örtüştüğü söylenebilir. Kemal Tahir'in Notlar'ının -görüşlerinin Osmanlılık aşamasına ulaşmadan önceki dönemiyle ilgili- çeşitli bölümlerinde Osmanlı düzeninin talana dayalı olduğuyla ilgili çeşitli ifadelerine rastlamak mümkündür. Sonraki dönemde talan kavramı, yerini talanın sürgit olamayacağı düşüncesinin kabulüyle yerini "Kerim Devlet" tanımlamasına bırakacaktır ancak bu dönem düşüncesinde Kemal Tahir'in Osmanlı'yı tanımlama biçimlerinden biri olduğunu söylemek mümkündür.

Buraya kadar Kemal Tahir'in ATÜT'le ilgili görüşlerinin bilindik ATÜT kabulleriyle ilişkisinden bahsettik. Yukarıda sözünü ettiğimiz nedenlerden dolayı Kemal Tahir düşünce hayatının bir döneminde bu kabulün ileri sürdüğü tezlerle birlikte düşünerek ATÜT ve Osmanlı toplumu hakkında belli görüşler ortaya koymuştur. Ancak gerçeğin bir kez elde edildiğinde sürgit elde tutulamayacağına inanan Kemal Tahir Anadolu/Türk insanının tarihin imbiğinden süzülerek gelen özelliklerini bulmak için çıktığı yolda ATÜT kavramına da sürekli bağlı kalmamış, kavramın toplum yapımızı açıklamada yetersiz kaldığı noktada üzerinde revizyonlara gitmekten çekinmemiştir. Bu noktada önce ATÜT kavramının tam anlamıyla dışına çıkmayarak Osmanlı'ya özgü bir ATÜT biçiminden bahsetmiş, sonra kavramdan tamamen uzaklaşarak kendine özgü bir tanımlama biçimi olarak "Osmanlılık" kavramını kullanmaya başlamıştır. Aşağıda Kemal Tahir'in bu ara aşaması hakkında belli bilgiler vermeye çalışacağız.

Bozuk ATÜT

Kemal Tahir'in yukarıda belirttiğimiz "yalancı ipuçları" ve "aldatıcı görüntüler" nedeniyle Osmanlı toplum yapısının ATÜT modeliyle açıklanabileceğine dair görüşlerini sıralamaya çalıştık. Düşünce hayatının bir döneminde Doğulu toplumların farklı bir modelle açıklanabileceği fikriyle ATÜT kavramı ile ilgilenen Kemal Tahir başlangıçta kavramın klasik okuma biçiminden yola çıkarak değerlendirmeler yapmış ancak bir süre sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun bu modelle tam olarak açıklanamayacağına kanaat getirmiştir. Fakat henüz kavramı tam olarak terk etmemiştir. Bu nedenle ATÜT kavramının kullanımına devam etmiş, bununla birlikte Osmanlı toplum yapısı için kavramın revize edilmiş halini kullanarak "bozuk ATÜT" tabirini kullanmıştır. Bunun Sencer Divitçioğlu'nun bir tanımlaması olduğunu da ayrıca belirtelim. Yukarıda ATÜT konusunda S. Divitçioğlu ve Kemal Tahir arasındaki ilişkiden bahsetmiştik. Kemal Tahir'in sözünü ettiğimiz isimleri ATÜT konuyla ilgilenmeye teşvik etmesinin yanı sıra çalışmalarını titizlikle okumuş, notlar almış, kendi düşüncelerinin biçimlenmesi sürecinde de faydalanmıştır. Notlar'ın çeşitli yerlerinde bu durumu görmek mümkündür.

Bozuk ATÜT kavramı, Asya Tipi Üretim Tarzı'nın hâlâ Osmanlı toplum yapısı için kullanılmaya devam ettiğini, ancak şemadaki özelliklerine de birebir uymadığı anlamına gelmektedir. Elbette "merkezî feodal" ile arasında önemli bir nüans bulunan kavram birbirine zıt iki özelliği birleştirmek çabasından ziyade, büyük ölçüde ATÜT'e uyduğu düşünülen ancak belli özellikleri "kafa karıştıran" Osmanlı İmparatorluğu üzerine yeni bir kavram üretmek yerine eldeki kavramın bozuk biçimi şeklinde bir düşünme biçimidir. Kemal Tahir de bu biçim üzerinden giderek söz konusu kavramı kullanmıştır.

Kemal Tahir'in Osmanlı'nın tipik bir ATÜT devleti olmadığı yönündeki görüşlerini ele alırken ilk elden söyleyebileceğimiz husus, bu devletlerin büyük ırmak kenarlarında sulama kanalları inşası ve organizasyonuna dayalı bir üretim biçimine sahip olmalarına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda böyle bir sulama sistemi -en azından Anadolu üzerinde-

⁵⁹ Karl Marx, "Hindistan'da İngiliz Egemenliği". Seçme Yapıtlar-Birinci Cilt (407-412). Ankara: Sol Yayınları. 1976, s.408.

bulunmamaktadır. Dolayısıyla “hidrolik toplum” olarak da tanımlanan bu tür yapılara karşın Kemal Tahir’e göre “Anadolu’da devlet hidrolik baza dayanmaz.”⁶⁰ Bu durum Osmanlı’nın bilindik ATÜT devletlerinden farklı olduğunu gösterir. Bu özelliğe Baykan Sezer’in de dikkat çektiğini söylemek mümkündür. Büyük Nil ırmağı havzasında kurulan ve ATÜT devleti örneklerinden biri sayılabilecek olan Mısır, Baykan Sezer’e göre “uzun süre Osmanlı İmparatorluğu’nun eyaletlerinden yalnızca biri olmuştur. Yine Mısır, imparatorluğun ağırlık merkezi olmadığı gibi imparatorluğa yön veren ilişkilere de kaynaklık etmemiştir. Bu nedenle Osmanlı en azından Mısır ve artı başka şeylere eşittir.”⁶¹ Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun Mezopotamya hakimiyetini de katarsak hem niceliksel anlamda ATÜT devleti örneklerini de kapsayan daha büyük bir devlet hem de nitelik açısından daha farklı bir organizasyon olduğu belirgin biçimde ortadadır. Buradan hareketle Kemal Tahir “Osmanlıların tarih yüzüne çıktıkları topraklar kaba ATÜT şartlarına, sulama zorunluluğuna sahip bulunmadığı ve arkasında artık ürün toplayan güçlü ATÜT kuruluşları da bulunmadığı halde, ekonomik temelde ATÜT şartlarına dayalı bir bozuk ATÜT devleti kurup yaşatabilmişlerdir.”⁶² ifadesiyle sulama kanalı şartı olmaksızın kurulan devleti “bozuk ATÜT” kavramı ile açıklamaktadır. Burada ATÜT kavramındaki ısrarı, belli özelliklerin uyumsuzluğuna rağmen şemaya uyan özelliği bağlamında “ekonomik temel” derken kastı tarımdaki artı ürünün Devlet elinde toplanması ve kamu işleri için harcanması şeklinde değerlendirilebilir.

Asya Tipi Üretim Tarzı’nın başlıca şartlarından olan ırmak kenarı sulama sistemi özelliğinin yanı sıra Kemal Tahir’e göre asker toplama sistemindeki farklılık da tipik ATÜT’ten farklılaşmanın göstergesidir. Bildiğimiz Asya Tipi Üretim Tarzı devletlerinde devlet-halk ikiliği uyarınca toplumun güvenliğinden kendini üretici halktan ayırmış Devlet sorumludur ve askerlik işleri için bir yerden sonra -devletin içine karıştırılmaması gereken halktan değil- dışarıdan ücretli askerler kullanılmaktadır. Kemal Tahir’e göre “Osmanlılarda, bir süre aynı yasalar yürütüldüğü halde, sonunda Anadolu’da oturak çiftçi halkın fazla işgücü milis ordusu olarak, Hassa ordusunun geniş yardımcı gücünü meydana getirmiştir ki, temeldeki ATÜT şartlarını bozan unsurlardan biridir.”⁶³ Söz konusu hususlar Osmanlı İmparatorluğu’nu klasik Asya Tipi Üretim Tarzı ilişkilerinden farklılaştırmakla birlikte Kemal Tahir, ATÜT kavramından uzaklaşmayarak toplum yapısını aynı çerçeve içinde tanımlamaya devam etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluş sürecini konu edindiği Devlet Ana romanında özellikle Şeyh Edebalı ile Osman Bey arasındaki diyalogda vermeye çalıştığı görüş, yeni kurulan beyliğin Avrupa’nın feodal düzeni altında ezilen halkları kapsayacak şekilde feodalizmin sınırlarına kadar genişlemesi fikridir.⁶⁴ Bu görüşü Notlar’ında da tekrar eden Kemal Tahir’e göre “Osmanlılık, Batı feodalizmine karşı kurulmuş, bir “bozuk” ATÜT devletidir.”⁶⁵ Kuruluş sürecinde ATÜT şartlarını esas alan devlet sonraki dönemlere kadar da “kapitalizmin sarsıntılarına uğramadan önce, Asya Tipi Üretim Tarzı’nın tarihsel döneme göre adanıklı bozulmuş bir biçimini”⁶⁶ sürdürmektedir. Bu bağlamda kuruluşun sona kadar çerçeve içinde değişiklikler olsa da Osmanlı toplum yapısının bozuk bir ATÜT modeli örneği olduğu Kemal Tahir düşüncesinde vakidir.

⁶⁰ Kemal Tahir, Notlar/Osmanlılık, s. 237.

⁶¹ Baykan Sezer, “Tarihte Doğu-Batı Çatışması Ders Notları”, iç Sosyoloji Yıllığı/Kitap 12: Tarihte Doğu Batı Çatışması, Ed. Ertan Eğribel Ufuk Özcan, İstanbul: Kızılelma Yayıncılık, 2005, s.101.

⁶² Kemal Tahir, Notlar/Osmanlılık, s. 617.

⁶³ Kemal Tahir, Notlar/Osmanlılık, s. 628.

⁶⁴ Kemal Tahir, Devlet Ana, İstanbul: İthaki Yayınları, 2017, s.176-177.

⁶⁵ Kemal Tahir, Notlar/Batılılaşma, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992, s.98.

⁶⁶ Kemal Tahir, Notlar/Sosyalizm, s.292.

Kerim Devlet

Asya Tipi Üretim Tarzı tartışmalarında öne çıkararak bu toplumlara tanımlayan belli kavramlardan yukarıda bahsetmiştik. Bunlar “despotik devlet”, “durgun toplum”, “genelleştirilmiş kölelik” ve “talan” kavramları şeklinde Kemal Tahir'in de önüne gelmişlerdir. Kemal Tahir'in “tipik ATÜT'ten bozuk ATÜT'e” geçiş sürecinde üzerinde durduğu, hidrolik toplum ve asker kaynağı özelliklerinin yanı sıra ve onlardan daha önemlisi bu kavramlara yönelik değerlendirme ve eleştirileridir. Söz konusu kavramlar dönemin ATÜT tartışmalarında Doğu'yu tanımlamakta kullanılan ve belirttiğimiz gibi gerçekte oryantalist tavrın yansımaları olarak Doğulu toplumlara yaftalamak adına ileri sürülmüş kavramlardı. Kemal Tahir, Türk toplumunun tarihten gelen yapısını anlamak adına ele aldığı söz konusu kavramlara belli bir tavır içinde yaklaşmış, bir dönem “gerçeği arayış” sürecinde heyecanla sorguladığı bu kavramların Türk gerçeği ile uyumsuzluklarının kısa sürede farkına varmıştır. Bu durum Kemal Tahir'in bozuk ATÜT'ten “Kerim Devlet”e geçişinin de başlıca nedeni olmuştur denilebilir. Aşağıda Kemal Tahir'in söz konusu kavramlara ilişkin düşüncelerini sıralamaya çalışıp, ardından ATÜT'e bir karşı hipotez olarak Kerim Devlet kavramı ile ilgili görüşlerini vermeye çalışacağız.

Kemal Tahir'e göre ATÜT ile ilgili üç büyük yanılmanın aydınlanması gerekir. Bunlar “a) Durgun dönemde toplum, b) Genel kölelik, c) Despotluk yanılımları” şeklindedir.⁶⁷ Kemal Tahir'e göre yaşayan toplumların durgun olması mümkün değildir. Toplumlarda meydana gelen temeldeki gözle görülmez değişimler bir süre sonra görülür hâle gelir. Bu noktada durgun toplum kavramının Batıların Doğulu toplumlar üzerindeki sömürü hırsı ile ilişkili olduğunu belirten Kemal Tahir, Doğulu toplumlar üzerinde işlemediği sanılan iç dinamiğin, bu sömürü isteği ile dış dinamikle yer değiştirilmek istendiğini, dışarıdan değişime zorlanan Doğulu toplumların gerçekte iki toplum tipinin birbirine benzemezliği atlanarak zorlama değişimlerle soyguna açık hâle getirildiğini ifade etmektedir. Yine genel kölelik lafı da meseleyi aydınlatmaktan uzak bir kavramdır. Kemal Tahir'e göre ATÜT devletlerinde sulama kanalları dışındaki, başka bir deyişle üretici halkın dışındaki halkların özelliği önemli bir toplumsal güç oluşturmalarıdır. Bu durum -Batılı anlamda- genel köleliği imkânsız kılmaktadır. Genel köleliğin Batıların zannettiği gibi olmadığını ispatlanması durumunda despotik devlet iddiasının da dayanağını yitirmesi söz konusudur. ATÜT devletlerindeki yönetici kadronun despotluğa heveslenmesi diğer bütün devletlerde olduğu kadardır ve sürgit olmayan bu durum söz konusu yöneticilerin alaşağı edilmesiyle sonuçlanır. Bu genel toplum yasasını ATÜT'e özgün bir olay görmek yanıltıcı olacaktır.⁶⁸

Bu ifadelerle Kemal Tahir ATÜT devletlerinde sözü edilen özelliklerin olmadığını belirtmektedir. Bu genel ATÜT tespitlerinin yanı sıra Kemal Tahir, Osmanlı'yı bir ATÜT devleti olarak gören ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nda da söz konusu durgunluk, kölelik ve despotizm olgularının varlığıyla ilgili yargılara karşı da itiraz etmektedir. Bu itirazların yol açtığı düşünme biçimi Kemal Tahir'i özgün “Osmanlılık” düşüncesine götürecektir.

Kemal Tahir'e göre Osmanlı'da despotluk olması için baştaki bir despotun çevresinde Batılı anlamda bir aristokrat sınıfın bulunması gerekir. Oysaki Osmanlı İmparatorluğu böyle bir aristokrat sınıftan yoksun olduğu gibi devleti oluşturan zümreler arasındaki dengeye dayanır. Bu denge birbirileri aleyhine bozulduğu durumlarda zümreler arasında tasfiyeler başlar, hatta kimi zaman alt kadrolar birleştiğinde padişah bile tahtından hatta canından olabilir. Belli dönemlerde otoriter tavırlar görülse de bu özellikler, belirtildiği gibi bir despotizm olmasını engellemiştir. Ayrıca Marx'ın belirttiği genel kölelik de Kemal Tahir'e

⁶⁷ Kemal Tahir, Notlar/Sosyalizm, s.159.

⁶⁸ Kemal Tahir, Notlar/Sosyalizm, s.369-370.

göre Osmanlı'da bulunmamaktadır. Sınıfsal sömürü düzenine dayanmayan Osmanlı İmparatorluğu'nda, kişinin genel köleliği yerine silahlı hür köylülerin varlığı söz konusudur ve kitle Osmanlılığın sivil ve askerî kadrolarının kaynağı durumundadır. Batı tipi kölelikte hiçbir kölenin sınıflar arası dikey geçişi mümkün değilken Osmanlı'da eğitim yoluyla bu kitle arasından en yüksek devlet memuru olan sadrazam dahi çıkabilmektedir. Burada Kemal Tahir Marx'ın beşli şemasının dinamiğine atıf yaparak şema gereği köleci düzenin ancak feodalizme geçişle ortadan kaldırılabilceğini ancak Osmanlı'da Batı tipi bir feodalizm bulunmadığı gibi dönemin bazı sosyalistlerinin vurguladığı Doğulu feodalizm hele yarı-feodalizmin olmadığını belirtir. Dolayısıyla feodalizme geçiş sağlanmadığına göre içinde bulunan aşamanın köleci aşama olması gerekir ki yeterli derinlikte düşünülmemiş şematize fikirlerin bizi düşüreceği durumun Kemal Tahir'e göre bundan iyi ispatı yoktur. Yine Osmanlı İmparatorluğu'nun talancı bir düzene dayandığı görüşü de dayanaksızdır, çünkü hiçbir toplumun sürgit talanla yaşayamayacağını, çünkü diğer toplumların talan edileceğini bilerek sürekli üretim yapmayacaklarını bizzat Marx söylemektedir. Osmanlılar Söğüt'ten Bursa'ya kadar olan 60 fersahlık mesafeyi ancak 60 yılda geçebilmişler, bu topraklara da talan düzeni değil sosyal adalet, yaşama güvenliği ve yeni kurulan devlete kadro olarak katılma şansını götürmüşlerdir. Bu nedenle henüz Orhan Bey zamanında alındığı söylenen 200 civarı kalenin çok azı savaşa alınmış, bunların büyük çoğunluğu halkı gönüllü olarak Osmanlılara katıldığı için ister istemez tekfurları tarafından teslim edilmiştir. Osmanlı'da yine bu tekfurların büyük çoğunluğunu söz konusu kalelerin başında bırakmakta sakınca görmemişlerdir. Kemal Tahir'e göre göre talancılık suçlaması kişiyi kendi gibi bilen Batı'nın kaba iftiralarından biridir.⁶⁹ Osmanlı ile ilgili ATÜT'ten kaynaklı durgun toplum iddiasına da Kemal Tahir aksine "Doğu'nun reformcu gücü" tanımlamasıyla cevap verir. Batılı düşünürler Doğulu toplumları değişmez, tesadüfen değişse bile eski düzenini yeniden kuran toplumlar olduğunu iddia etmişlerdir. Bunun yanıltıcı olduğunu bizzat Osmanlı ispatlamaktadır. Osmanlılık, Batılı toplumların kendi şartları içinde yaptıkları reform ve rönesansı Doğulu toplumlar içinde yapabilmemiş çok önemli bir tarih olayıdır. "Osmanlılar toprak mülkiyeti özelliğini Doğulu merkezi iktidarların uygulamalarından almışlar, bunun üstüne, bu memleketin verdiği imkanlarla din, devlet anlayışı, edebiyat, kanun üzerinde reformlar yapabilmemişler, Doğu'da rönesansı büyük bir başarıyla sağlamışlardır."⁷⁰

Yukarıdaki ifadelere benzer düşüncelerini Notlar'ın çeşitli yerlerinde görmek mümkündür. Burada Kemal Tahir bir yandan ATÜT'le ilgili genel yargıları eleştirerek diğer yandan da bunların Osmanlı'da olmadığını vurgulayarak "tipik ATÜT'ten bozuk ATÜT'e" geçişin argümanlarını oluşturmakta, ancak bunun sonucunda söz konusu kavramların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki karşılıksızlıklarının yerine kendi tanımlama biçimlerini ileri sürdüğünde de -1960'lı yılların heyecanlı tartışma ortamına kattığı ve döneminde hararetle tartışıldığı gibi günümüze de miras kalan- meşhur "Kerim Devlet" kavramsallaşmasına ulaşmaktadır. Bu anlamda Kemal Tahir'in dönemindeki tartışma ortamına en önemli katkısı Marksizmin Asya Tipi Üretim Tarzı toplumları için ileri sürdüğü despotik devlet, ülkemize uyarlanmış hâliyle "ceberut devlet" iddiasına karşılık Osmanlı'da "Kerim Devlet" özelliğinin görüldüğü yönündeki düşünceleridir. Bu ayrım Kemal Tahir'in, döneminin sol aydınlarından belirgin biçimde farklılaşmasına neden olmuştur.

Bu çalışmada Kemal Tahir'in Osmanlılık hakkındaki görüşlerini aktarmak niyetinde değiliz. Konu üzerinde daha önce başka bir çalışmada durulmuştur.⁷¹ Burada amacımız Kemal Tahir gibi bir düşünce adamının ATÜT tartışmalarına yaklaşım biçimi ve bu süreçteki

⁶⁹ Kemal Tahir, Notlar/Osmanlılık, s. 413-416.

⁷⁰ Kemal Tahir, Notlar/Batılılaşma, s. 151.

⁷¹ Yüksel Yıldırım, Kemal Tahir ve Osmanlılık, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2019.

değerlendirmelerinden nasıl özgün bir Osmanlılık/Kerim Devlet düşüncesine ulaştığının profilini ortaya koymaktır. Söz konusu kavramlara getirdiği eleştiriler ve Osmanlı'da bunların üstelik antitezlerini bulması, Kemal Tahir'i, ele aldığı toplum yapısının başka bir biçimde düşünülmesi gereken bir yapı olduğunu düşünmeye itmiştir. Kemal Tahir'e göre "Osmanlı, Batı-Hıristiyan toplumu yasalarının yüzde yüz karşısı zıddıdır."⁷² Buradan hareketle klasik Batılı modeller çerçevesinde ve Batı'nın ileri sürdüğü kavramlarla değil, kendi tarihsel misyonu içinde biçimlenen, belli bir tarihsel birikim ve geleneğin ürünü olan Doğulu bir devlet tanımı geliştirmiştir. Belirttiğimiz gibi, ayrıntılı bir Osmanlı toplum yapısı analizi yerine Kemal Tahir düşüncesinde Osmanlılık kavramının genel bir tanımını yapacak olursak, kendisinin "Osmanlı'nın tarih yüzüne çıkışı, yüklendiği, yüklenmek zorunda bulunduğu misyon nedeniyledir. Bu misyon bulunduğu muntıkayı, bu muntıkanın gerilerini, -Doğuları- doğruları soyguncu Batı'ya karşı savunma görevidir. Osmanlı bu görevin şuuruna varmış, yüceliğini kavramıştır."⁷³ ifadeleriyle durumu özetleyebiliriz. Buradan ve Kemal Tahir'in bu düşünce biçiminden hareketle çerçevesini çizdiği "Osmanlılık" fikrine göre artık Batılı perspektifle tanımlanan, despot ve ekonomisi talana dayanan bir Osmanlı yerine, halkını koruyup gözeten ve ekonomik açıdan da Batılı/kapitalist ekonomi düzenini benimsemediği için buna göre tavır alan bir Osmanlı profili çizilmektedir. Müsadere uygulamasından kardeş katline kadar çok sayıda eylem devletin kerim vasfını korumaya yönelik olmaktadır. Bu noktada, yukarıda belirttiğimiz üzere Kemal Tahir düşüncesinde *Devlet Ana* romanı ve sonrasında başka bir değerlendirme biçimi görülecektir. Romanın içinde yapılan ve Kemal Tahir'in sonrasında Osmanlı hakkında sürekli belirttiği "Kerim Devlet" vurgusu, ATÜT'ün "despotik devlet" kavramından belirgin şekilde uzaklaştığı anlamına gelmektedir. Bu durum romandaki baş karakterin adına da (Kerim Çelebi) yansıyacak şekilde Kemal Tahir tarafından özümsemiştir.

Sonuç: Garbiyatçılıktan Yerliliğe ATÜT

Bu çalışmada Asya Tipi Üretim Tarzı kavramının oryantalist/garbiyatçı perspektiften hangi mantıkla ortaya konduğunu, dünyada ve Türkiye'deki yansımalarını ve Kemal Tahir'in kavrama yaklaşım tarzı ile konu üzerindeki görüşlerinin aşamalarını sıralamaya çalıştık. Başlıca amacımız, bir "Kemal Tahir düşüncesinde ATÜT" analizi değil, meseleye Kemal Tahir'in hangi kaygılar üzerinden baktığını ve ne gibi sonuçlar çıkardığını görmeye çalışmaktır.

Rahatlıkla söylenebilir ki, Kemal Tahir'in ATÜT incelemeleri, döneminin Ortodoks Marksistlerinden farklılaşarak Osmanlı'yı bir şablona oturtmak ve Batı gelişim çizgisine yerleştirmek gayesiyle değil özgün bir açıklama biçimi geliştirmek üzerine ele alınmıştır. Batılı modeller yerine kendi modelini ortaya koyan Kemal Tahir, Osmanlı'ya da oryantalist ve dersini ezberlemiş garbiyatçı penceresinden değil, Doğulu ve Doğu çıkarını gözetten bir yerden bakmaktadır. Bu noktada Kemal Tahir'in Ortodoks Marksist bir tavır göstermediğini, Doğu sosyalizminin önemli kurucu/temsilcilerinden biri olarak bir "Osmanlı sosyalisti" tavrı geliştirdiğini söylemek mümkündür. Dönem kaygılarından farklılaşarak Batılı bir kavramdan kendi toplumunu doğru tarihsel temele dayandıran ve kendi tarihsel birikimini/mirasını öncülleyen bir açıklama biçimi geliştirmiş, Batılı ATÜT kavramını, çıkış amacından farklılaştırarak yerlileştirmiştir.

ATÜT, Doğu-Batı farklılığının tarihsel temelini ortaya koymak yerine Batı'nın tarihsel gelişim çizgisi içinde Doğulu toplumlara bir yer edindirmek adına kafa yorulmuş bir kavram gibi görünmektedir. Kavramın Batı'da ortaya çıkışı ve bizdeki tartışmacıların yaklaşım biçimi bu şekildedir. Bu noktada ATÜT kavramına Batı'dan oryantalist, Türkiye'den de

⁷² Kemal Tahir, Notlar/Kitap Notları, s.17.

⁷³ Kemal Tahir, Notlar/Osmanlılık, s. 474.

garbiyatçı pencerelerden bakılarak masaya yatırıldığını söylemek mümkündür. Bu pencerelerden bakarak geliştirilen yapılan açıklama biçimlerinden de geçerli sonuçlar çıkarmak ve Türk toplum yapısının doğru bir analizini yapmak mümkün görünmemektedir. Örneğin Sencer Divitçioğlu'nun yorumu, ATÜT'ü az gelişmişliğimizin temeline oturtmaya yaramaktadır. Yine benzer yaklaşımlar Doğulu toplumlari ve elbette Osmanlı'yı da ATÜT temelinde "uygarlığa geçiş" aşamalarından biri olarak görmemize neden olmaktadır. ATÜT'ü Doğulu toplumlari açıklayan genel bir model olarak algılayıp ve sunup, kavramı Batı'nın Yunanlılık'tan da önce uygarlığa geçiş basamağı olarak görerek bir bakıma bütün bir Doğu halklarını tarihin derinliklerine iten bakışın aksine Kemal Tahir, söz konusu kavramı kendi tarihsel temelimize oturtup biz özgü bir gelişim çizgisinin parçası şeklinde görmeye çalışmış, zaten buradan hareketle de kendi özgün tanımlamasını oluşturmuştur.

Batı'nın, Doğu toplumlarının farklılığını, ancak az gelişmişlik, durgun toplum ve Doğu despotizmi kavramları eşliğinde, bilindik oryantalist bakışın bir uzantısı olarak sergileyen ATÜT kavramını Kemal Tahir farklı bir biçimde kullanmıştır. Kemal Tahir'in Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili despotik ve durgun toplum, genel esaret kavramlarına dair eleştirileri bu anlamda doğrudan ATÜT eleştirileridir. Bu eleştiriler ve bunun sonucunda kendi açıklama biçimleri onun Osmanlılık ve Kerim Devlet kavramlarına ulaşmasını sağlamıştır. Bu düşünce biçimini romanlarına da yansıtarak onun eşliğinde Türk romanı Doğu ve Batı kavramlarını bilindik şarkiyatçı ve garbiyatçı kavrayışların ötesine taşınmış, ezberlenen etiketlere ait tiplerin dramının anlatıldığı değil, Anadolu insanının tarihsel birikiminin ortaya konduğu eserlere kavuşmuştur. "Sahici, yüzde yüz Türk romanı" kabul edilen *Devlet Ana*'da bunun somut örneklerini görmek mümkündür.

Kemal Tahir söz konusu kavramı kendi toplumunu anlamaya çalışma çabasının ötesine taşıyarak aynı zamanda bir gelecek inşasında kullanmaya çalışmıştır. ATÜT'ü "gelecekte işimize yarayacak cevherimizi" bulma yolunda bir ara durak olarak gören Kemal Tahir, buradan Osmanlılığa ulaşmış ve Osmanlı deneyimizden sömürsüz bir dünya kurmak için gerekli dersleri çıkarabileceğimizin altını çizmiştir. Onun konuya ilgisi bir geçmiş özleminden ve anlamsız bir hamasetten öte gelecek inşasının önemli bir yapı taşı olması nedeniyledir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yeniden kurulması elbette söz konusu değildir, ancak onun tarihe bıraktığı onurlu misyon, Türk toplumunun geleceğin müstesna milletlerinden biri olmak için başvuracağımız yegâne mirastır. Bu mirasa sahip çıkabilirsek geleceğin kurucu aktörlerden biri olma şansını yakalayabiliriz, aksi halde iki yüz yıldır süregelen Batı ilintili siyasetleri devam ettirmemiz durumunda tarihin değirmeninde öğütülmemiz kaçınılmazdır. Ancak her şeye rağmen Osmanlılık siyaseti, Anadolu/Türk toplumunun damarlarında dolaşmakta, belli olaylara karşı bir refleks olarak zaman zaman kendini göstermektedir. Bu mirası reddetmenin, üstünü örtmenin de bir anlamı yoktur. Çünkü Kemal Tahir'e göre "Osmanlı İmparatorluğu bir kişinin, birkaç kişinin ya da bir kalabalık takımın kolayca hakkından geleceği, silip süpüreceği bir güç değildir. Bir dünya imparatorluğudur. Kendisine haksızlık edenleri, ihanet edenleri, yıkıldığından çok sonra da cezalandıracak güçtedir."^{74*} Burada millet ve devletçe üstümüze düşen, bu mirasa ihanet etmeden sahip çıkmak, gereğini yerine getirmektir. Kemal Tahir'den anladığımız da bu olmalıdır.

⁷⁴ Kemal Tahir, *Notlar/Osmanlılık*, s. 512.

* Bu notun 1973 tarihli olduğunu, böylece Kemal Tahir'in Osmanlı hakkındaki düşüncelerinin kristalize olmuş biçimini yansıttığını belirtelim.

Kaynakça

- Bozdağ, İsmet. Kemal Tahir'in Sohbetleri, İstanbul: Emre Yayınları, 1995.
- Çetin, Berkay ve Nevin Güngör Ergan. "Karl Marx'ın Çatışmacı Yaklaşımı ile Kemal Tahir-Baykan Sezer Çizgisinin Karşılaştırılması", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 40(2) , Aralık 2023, s.558-576.
- Çetin, Berkay. "Kemal Tahir-Oğuz Atay İlişisini Anlamayı Denemek", Sosyologca, 26, 197-212.
- Damlıbağ, Fatih. Asya Tipi Üretim Tarzı Tartışmalarının 1960'lı Yılların Türk Düşünce Dünyasına Etkileri, Paradigma: İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi, 12(2), s.23-37.
- Divitçioğlu, Sencer. Asya Tipi Üretim Tarzı ve Az Gelişmiş Ülkeler. İstanbul: Elif Yayınları, 1966.
- Divitçioğlu, Sencer. Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu, Kırklareli: Sermet Matbaası, 1981.
- Eğribel, Ertan ve Ufuk Özcan. "Garbiyat Dergisi ve Disiplini İçin Giriş: Niçin ve Nasıl Bir Garbiyat?" Garbiyat, Sayı 1 (2015), s.7-27.
- Eğribel, Ertan. "Türk Romanı ve Düşüncesinin Oryantalizm ve Garbiyatçılığı İçselleştirme Biçiminden Kopmasının Önemi: Kemal Tahir ve Doğu-Batı Çatışması", *Kemal Tahir 100 yaşında*, ed. Ertan Eğribel ve M. Fatih Andı, 1. bs, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2010, s.481-504.
- Ekinci, İbrahim ve Hakan Güldağ, Haz., Sencer Divitçioğlu Anlatıyor, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.
- Ertan Eğribel, Kemal Tahir Baykan Sezer İlişkisi Üzerine: 1960'ların Geç Tartışmacısı Baykan Sezer, Sosyoloji Yıllığı-11: Baykan Sezer'e Armağan, İstanbul: Kızılelma Yayınları, s.104-116.
- Godelier, Maurice. Asya Tipi Üretim Tarzı, İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1993.
- Hilav, Selahattin. Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine Açıklamalar, Eylem Dergisi, 2(13), 1965, s.1-8.
- Hilav, Selahattin. Asya Tipi Üretim Nedir?, Yön Haftalık Gazete, Yıl. 5, 150 (11 Şubat 1966), s.14.
- Hilav, Selahattin. Asya Tipi Üretim Nedir?, Yön Haftalık Gazete, Yıl. 5, 151 (18 Şubat 1966), s.14.
- Hilav, Selahattin. Kemal Tahir ve Tarihi Kavramak, Türkiye Defteri, 9 (1974), s.8-18.
- Kaçmazoğlu, H. Bayram. 27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri, İstanbul: Birey Yayıncılık, 1995.
- Kazgan, Gülten. İktisadî Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.
- Kemal Tahir, Devlet Ana, İstanbul: İthaki Yayınları, 2017.
- Kemal Tahir, Notlar/Batılaşma, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992.
- Kemal Tahir, Notlar/Kitap Notları, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1993.
- Kemal Tahir, Notlar/Osmanlılık, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992.
- Kemal Tahir, Notlar/Sosyalizm Toplum ve Gerçek, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1992.

- Küçükömer, İdris. "Asyagil Üretim Biçimi, Yeniden Üretim ve Sivil Toplum" iç Sivil Toplum Yazıları, İstanbul: Bağlam Yayınları, s.27-57.
- Lenin, Vladimir İlyiç. Rusya'da Kapitalizin Gelişmesi, Ankara: Sol Yayınları, 1988.
- Marx, Karl. "Hindistan'da İngiliz Egemenliği". Seçme Yapıtlar-Birinci Cilt (407-412). Ankara: Sol Yayınları. 1976, s.407-412.
- Marx, Karl. "Hindistan'daki İngiliz Egemenliğinin Gelecekteki Sonuçları", in Seçme Yapıtlar-Birinci Cilt, Ankara: Sol Yayınları, 1976, s. 413-418.
- Marx, Karl. Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri, Ankara: Sol Yayınları, 1977.
- Roger Garaudy, Sosyalizm ve İslamiyet, Yön Yayınları, 1965.
- Said, Edward. Oryantalizm: Sömürgeciliğin Keşif Kolu, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1995.
- Sencer, Muzaffer. Osmanlı Toplum Tapısı, İstanbul: May Yayınları, 1982.
- Sezer, Baykan. "Sosyologca 2 İçin Önsöz", Sosyoloji Yıllığı Kitap 5: Batı Yayıncılığı içinde, Erzurum: Atatürk Üniversitesi K. K. Eğitim Fakültesi Basımevi, 1998, s.64-66.
- Sezer, Baykan. "Tarihte Doğu-Batı Çatışması Ders Notları", iç Sosyoloji Yıllığı/Kitap 12: Tarihte Doğu Batı Çatışması, Ed. Ertan Eğribel Ufuk Özcan, İstanbul: Kızılelma Yayıncılık, 2005.
- Sezer, Baykan. Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları, İstanbul: İ.Ü.E.F. Yayınları, 1979.
- Sezer, Baykan. Doğu-Batı Çatışmasında Yunanlılığın Yeri, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2023.
- Sezer, Baykan. Kemal Tahir - Oğuz Atay İlişisini Anlamayı Denemek, Sosyologca, 26, s.197-212.
- Sezer, Baykan. Sosyolojinin Ana Başlıkları, İÜEF Yayınları, 1985.
- Sezer, Baykan. Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları, Sümer Kitabevi Yayınları, 1989.
- Yazoğlu, Cengiz. "Notları Sunuş", Kemal Tahir, Notlar/Sanat Edebiyat 1, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1989 s.7-15.
- Yıldırım, Yüksel. "Kemal Tahir Düşüncesinde Gerçeğin Değişkenliği Bağlamında Osmanlılık Okumaları", Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.1, S.2, Aralık, 2016, s. 47-70.
- Yıldırım, Yüksel. Kemal Tahir Düşüncesinde Osmanlı İktisadi Dünya Görüşü, Sosyologca, S.25, 2023, s.17-30.
- Yıldırım, Yüksel. Kemal Tahir ve Osmanlılık, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2019.